Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политикел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 228 (14950) 1992 чылдың ноябрь 25, среда

Солунга ат салган шагы 21.15. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Арагалаашкын— хамчыктыг чут

КЫЙГЫРЫГНЫ ДОЛУЗУ-БИЛЕ ДЕТКЭЭН

Бай-Тайганың суурларында бо хүннерде чоннуң чыыштары эртип, чоокта чаа Президентниң арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур демиселди Тываның иштинге күштелдирер талазы-биле кыйгырыын нэни-биле деткип, тыва чоннуң хууда мозу-шынарын, түра-соруун көдүрер дээш кандыг хемчеглерни алырын чон сүмелеп, чугаалап, шүгүмүүлеп турарлар.

«Бай-Тал» совхозтуң көдээ Культура бажыңынга чоннуң чыыжынга бо талазы-биле тодаргай болгаш шынгыы чугазны кылган. Кыйгырыгны чыылган чонга улус депутатларының Бай-Тал көдээ Совединиң даргазы Данар Байлак таныштырган. Оон соонда районда, суурда арагалаашкын болгаш алкоголизмнің уржүүнде кем-херек үүлгедишкиннериниң, оор-суктуң көвүдеп турарының, аңаа удур кандыг хемчеглерни кожуун чагыргазының ап эгелээнин улус билип алган. Арагының уржүүнде ноябрь айда бо суурга хөй уругларнын иезн аныяк хөрээжен кижи өлген.

Чүгле 9 айларның иштинде безин районга кем-херек үүлгедишкиннери 60 ажыг катап болганы чурттаачыларны дүвүредип турар. Чоннуң чедимче чок кеэ бо хире өртектөр өөуп, амыдыралдың деннеи кудулап турда. Чазактың тыпсын берип турар пенсия, пособнези, уругларга берип турар дузаламчы акшазы-биле чинжен-чазый коммерсантыларның арагазын садып ижиптери мсге эвес. Ынчангаш чоннуң бо хуралга берген санал-оналы чидиг, дувуренчиг болгаш тодаргай болган. Күш-ажылдың хоочуну Алаш Чымановна Иргит арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур Президент Ш. Д. Ооржактың ап эгелээн хемчеглерин деткип турарын чугаалаваш, Бай-Тал суурнуң девискээринге арага сатпаа кандыгыл Дээрбин сүмелээн. Хереглээр улус район төвүнден, күрүне садыынган садып алзынар. Эмчи Татьяна Маадыр чон дүне кылаштаарындан коргар болгаш, уруглары аарый бээрге, дүнеки чалалга безин кылып келбестээнин дүвүрел чугаалады. Арага-биле демиселди эгелевишаан, чоннуң амыдыралында четпестерни чайлаары чугула деп демдеглевишаан, суурда чазаныкчы Кызыл-оол Иргитышкаш бодунуң чонунуң келир үеэзи бодавас, чүгле байын алыр дээш, дүн-хүн чок арага садып турар кижилерни эн шынгыы хемчег ап, харын-даа чон хуралдарынга тургузуп, ат-сывын адаар болза эки-дир деп кончуг-ла шын саналды берди.

Сөөлгү үеде совхоз директциязы малчыннарның амыдыралынче кичээнгей салбастаанын, кичээлдер, лекция, беседалар болбайн турарын чамдык эштер шүгүмүүлээн. Арага-биле демиселче чон боттары көдүүлбес болза, түүнел дээш чок болур. Малчыннар ийи ай чыгы аъшчем, ядик-хеп садып алыр арга чок, бараан-сараанга четпейн келген. Өске саная берген эштер арагалаар, оорлаар, корум-чурум үрээр хамаатыларны чон хуралдарынга, агитбажыңнарга, иелерни хөрээженнер чөвүлелдеринге тургузуп, хемчег алырын, шак ындыг кижилерге социал дузаламчы көргүзерин безин соксадырын негеп түргулаан. Ылангыя аныяктарны араганың «авыазстыг» аспаандан адырып алыры эң чугула.

Хуралдың түүнели-биле Бай-Тал сумузунуң түс чер чагыргазының девискээринге арагалаашкын, алкоголизм-биле демиселди чоруларының хемчеглерин чон бадылааш, үстүнде киргек саналдарны база киирип алган. Бай-талчылар суурнуң девискээринге арага сатпас деп шиитпирин хүлээп алган. Аныяктар-биле ажылды эжиилер сорулга-биле совхозтуң аныяктар бөлүүнүн даргазынга Мөнгүн-оол Салчаковна Чечекти бадылап алган. Совхозта лекторлар бөлүүнүн удуртукчузунга профэвилел комитединиң даргазы Семен Доржуевич Ховалыгны бадылаан. Бай-Тал сумузунуң түс чер чагыргазының даргазынга чаа ажылдап эгелээн Дадар-оол Комбуевич Салчак хүлээп алган шиитпир-хемчеглерни амыдыралга боттандырар дээш чаңгыс кижи дег турмуруп, бодунуң талазындан бүгү-ле хемчеглерни ап ажылдаарын хүлээнген. Шынап-ла, бай-талчылар ажылдаар, шефтээр талазы-биле районда оныгай, иленгеш-ле улус болгай. Боттарының хүлээп алган хемчеглерин боттандырып, арганың халавындан адырлып, бо хуралда дег көдүлүүшкүнүг болур болаа, олар күзээнин чедип алыр дээрзинге чигзиниг турбас.

Чечекмаа СААЯ.

Бай-Тайганың район чагыргазының социал политика талазы-биле оралакчызы.

КЫШТАГЛААШКЫН: сүт-бараан фермаларында

ЭРГЕЛЕКЧИЛЕР СОЛЧУП ТУРДА...

«Чодураа» совхозтуң удуртулгазында чүгле хөрээженнер ◆

Хараал-Тей сүт-бараан фермазынга эртенги саалда доосту бергенде барган болгаш, саанчыларга ужуражайын бардывыс. Ынчалзажок ферманың ажылнжинан, ында түргүстунуп турар айтырыглар, саанчыларның ажылының дугайын дыннап, билип алган бис. Кыштаглаашкынче киргенинин байдалын база сонуургадывыс, кедээ черде бегүнде чүгүле айтырыг ол болгай.

Чыргаланды суму чагыргазының даргазы Ольга Чоодуевна Сырат баштаан бөлүк кижилерге таваржы бергеш чугаалажы бээривиске, шефтеп келген улус болду. Кажаахораазының чылыглалында чогуур үезинде чедир кылдынмайн барган үүүлдерни совхоз МТМ-зиниң чамдык ажылчыларын киириштир дузалаштырып кылып турарын олар чугааладылар. Үе чүгээр турда, бо неделяның эгезинге чедир, ол ажылдарны доозуптарын шиитпирлээн. Кажаалары, эжик, сонгаларны хынамчалыг эки чылыглап алыры чугула. Оон кадында котельнаяда насостуң күчүзү багай, солуттунмаан. Чедир кылдынмайн барган үүүлдерни дарый кылып алганы, шынап-ла, дээре.

Бо дугайын чугаалажып тура, ферманың кышка нинти белеткелин, мал чеминиң байдалын сонуургаарымга, айтырыгга харыылап эгелеп чоруй, Ольга Чоодуевна ол чугааны ферма эргелекчизи-биле уламчылаарын сүмелээш, биске чоокшулап келген хөрээжен кижи-биле таныштырды. Амырменди солчуп, таныжып чугаалажы бергеш, мындыг байдалды билип алдым: эргелекчилери чаа-ла солушкан ферма болду. Ирина Михайловна Бырынай сүт-бараан фермазының ажыл-хөрээн хүлээп алганындан бээр, бистиң аңаа чораан үевистен алыр болза, дөрт-беш-ле хонган. Эргелекчилер солчуп, хүлээшкен соон дарый аңаа келген болган бис. Ынчап келирге, ажыл-хереқти санап, тудуп тургаш, хүлээп алган кижи ында амгы байдалды эки билген турары чугаажок. Чамдык таварылгаларда корреспондент кижиниң таваржы бээри дег «Чаа кирген, ажылды чаа хүлээп алган болгаш орта чүве чугаалап шыдавас мен, соонда болгай аан» деп, үнээргедип турбайн-даа, Ирина Михайловна фермада амгы байдалды көрүп, билип, таныжып алганының аайы-биле кончуг таптыг таныштырды. Удуртун ажылдаар коллективиниң ажыл-хөрээн кичээнгейлиг хүлээп алганы оон-на илден, кылып алган санаашкыннары база бар, нинти байдалды анализтеп, кончуг эки билип алган. Оон ажыл-хөрекчи, дидим хөделишкиннерлиг бооп болурун чугаалажып тура эскерип болур. Ону суму чагыргазының даргазы «Мооң мурнунда садыгжылап турган, мергежили мал ажылы-биле дорт холбашпаан-даа болза, дөмей-ле көдээге ажылдап, чурттап чораан кижи-дир, кызымак, шимченгир, тывынгыр, негелделиг улус херек боор чүве-дир ийин. Белен чүве кайа турар, ажылдаар апаар бис» диген сөстер-биле бадыткады.

Ольга Чоодуевна бо ферманың ажылын каш ай бурүңгаар база удуртуп турган болгаш ында ажыл-ишти, оон кижилерни кончуг эки билир, ынчангаш саанчыларның, кадарчыларның кызымаан билир. Ону дараазында чүү-биле бадыткан болур: он айларның түүнели-биле алырга, көргүзүглер хире-шаа-биле ындазында черле багай эвес, планын коллектив күүседип алган. Бо чылдың сорулгаларын чугаалажып, тодарадып тура, ферманың ажыл-ишчилери 234 тонна сүттү бүдүрерин планнаан турган, он айларның түүнели-биле 222 тонна күүсеттине берген. Ол-ла үеде бир инектен сагган сүт эрткен чылдың ол-ла үезинде турганындан 306 кг ажыг болган. Сөөлгү санаашкынизрның түүнели — чыл төнчүзүнге чедир планны күүседип болурунуң барымдаазы бар. Аңаа хамаарыштыр И. М. Бырынайның бодалы мындыг:

— Тос саанчы бар, таныжып көрдүм, шупту дуржулгалыг, ажыл-хөрээн, хүлээлгезин эки билир кижилер. Оларга база идегээр апаар. Оон ыдай инектерни тургузу азыралче шилчидип турар үеде, саалданың хемчээли чавызап баткан турганындан, ам чоорту; ылаңгыя декабрь айдан ол немежип, көдүрлүп эгелээр ужурлут. Инектер төрүп эгелээр. Ынчангаш аңаа идегеп, план күүселдезинге эргежок чугула сүттү чедир саап алыр дээш кызар бис. Ол сорулганы чедип алыр төлээде, кижи бүрүзү хүлээнген ажылынга харыысалганы бедидер, акша-төгеринис, орулгалыг болур, болбазывыс бистен, боттарывыстан хамааржыр чүве болганда, кызар, ажылдаар апаар бис. Кылып турар хөрээвис-ле ол болгай. Хөмүр-дай, бензин дээш элээн хөделбээже, хоржок хире апарган, чогумчалыг шиитпирлээрин чедип алыр айтыглар фермада эвээш эвес деп көрдүм. Совхозтуң ажыл-ижинге ферма элээн үлүг киирер, салдарлыг бүдүрүлге бооп турар, ынчангаш ажылгаайының талазындан деткимче элээн болур боор деп идегеп турар бис.

Ферманың мал чеми-биле хандырылгазы кандыгыл? Мал чеминиң белеткелинге боттарының звенозу ажылдаан. Баш удур санаашкын-биле алырга, мал чеми чүгээр белеткеттинген-даа болза, ол чедишпейн барып «база болур деп билип турарлар. Чүге дизе, малдың баш саны немежир, оон-биле кады кыштың байдалы кандыг болуру ам дээрзинде билдинмес. Ынчангаш мал чеми белеткээр звено бо хүннерде база ажылдап турар.

Кыш узун, оон кандыг болуру, кымның канчаар ажып эртери — мал ажылдыларына тывызык бооп артып турар, шынап-ла, шылгалда. Фермаың ажыл-ишчилеринге чүгле экини күзеп каалы.

«Чодураа» совхозтуң ажылижинде, өске ажыл-агыйларда ышкаш, нарын айтыглар бар, ажылчыннар шалыңын ийи-үш ай чедир албаанын бодап көрээлиңер даан. Совхозтуң чаа удуртулгазының мурнунда айтыглар-ла хөй. Совхоз директорунга мооң мурнунда школага башкылап турган (оон соонда Новосибирскиге өөренип турган) Нина Ивановна Данзурун ажылдай бергенин суму чагыргазының даргазы чугаалады. Ону дыңнаваш, «Ам безин силернин-биле, ферма эргелекчизи-биле үш хөрээжен удуртукчу апардыңар» деп, ойнай-сылдай баштактаныр-выска, ол мынча диди: «Көдээ Совет даргазы, кол бухгалтериис, профком даргазы, школа директору, ийи хойжу бригадавыста бригадирлер база хөрээжен улус болгай». Мындыг таварылгада чүнү чугаалап каарыл, кончуг эки-дир, совхозтуң ажыл-агыйын холда алгаш, чаңгыс сорулгалыг, чоку дээш ажылдап киринкен ол удуртукчуларга чежемейнин-даа нарын, берге болур-даа болза, ажыл-агыйның бөдүүн ишчилери дээш, рынок харылзаларынче шилчилгенин нарын бо үезинде оларның социал камгалалы, ажыл-агыйның алыс түүнелдери дээш быжыг турештуг, үүле-хөрээ бүдүнгүр болурун күзеп артывыс.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).
Тес-Хем район.

СЕМИНАР-ХУРАЛ

Ийи хүннүң семинар-хуралын профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели дүүн эгелээн. Оон ажылында республиканың ажыл-агыйларының, үлетпүр, бүдүрүлгелериниң профэвилел комитеттерининң, профэвилел райкомнарының даргалары, профэвилелдериниң республика комитеттериниң удуртукчулары, ажылдакчылары киржип турар.

Профэвилелдериниң республика чөвүлелинин даргазы **Ш. П. Куулар** семинар-хуралды эге сөзү-биле ажыткаш, Тываның профэвилелдериниң рынокче шилчишкиниң бо үе-чадазында чоннуң социал камгалалының талазы-биле чорудуп турар ажылдарын кысказы-биле чугаалаан.

Күрүнеиң болгаш муниципалдыг бүдүрүлгелерни хуужударының эрге-хоойлу үндезиннериниң болгаш ону боттандырып чорударының үе-чадазының дугайында илеткелди Тыва Республиканың Күрүнеиң эт-хөренги талазы-биле комитединиң даргазы **Я. В. Сарбаа** кылган. Күрүнеден эт-хөренгини ангылап турар үеде профэвилел комитетериниң туружунуң дугайын профсөвүлеллиң даргазының оралакчызы **Г. И. Насюрюн** чугаалаан. Ол ышкаш, амгы үеде Россияда профэвилел шимчээшкининиң дугайын организастыг ажылдар килдизининиң эргелекчизи **Г. Н. Тутынина** семинар-хуралдың киржикчилеринге чугаалап берген.

Күш-ажыл рыногу болгаш чонну ажыл-биле хандырарының, оларның социал магадылалының дугайында, ол ышкаш, коллективтиг кереэлери болгаш дугуржулгаларны чарарының дугайында айтыглларга хамаарышкан иletкелдерни Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының талазы-биле министринин бирги оралакчызы **К. Н. Полтавцева** болгаш күш-ажылчы хамаарылгалар, шапын төлевириниң килдизинин начальниги **Л. В. Никифорова** олар кылган.

Семинар-хуралдың киржикчилеринге профресөвүлелдиң саң-хөө килдизининиң эргелекчизи **К. М. Сат** «Саң-хөө ажылының үндезиннери. Профэвилелдериниң эт-хөренгизиниң айтыглары», Тываның девискээр аайы-биле Социал камгалал фондузунуң директору **М. М. Монгуш** «Социал камгалал фондузу. Оон структуразы, сорулгазы» деп илеткелдерни кылганнар.

Семинар-хуралдың киржикчилери бөгүн, ноябрь 25-те, республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников-биле ужуражыр болгаш Тываның профэвилелдериниң амыдыралынга хамаарышкан «Төгерик столдуң» ажылынга киржирлер.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профэвилелдериниң республика чөвүлелинин парлалга төвүнүң удуртукчузу.

УЖУДУУШКУННУ СОҢГААРЛАТКАН

НЬЮ-ЙОРК. (РосИТА — СЧТА-ның корр). Ийи америк агааргa ужукчулар болгаш Россияның космонавтызы Владимир Джанибеков оларның делегейни дескиндир агаар бөмбүүнге аян-чорук кылыр дээн адак дизе бүдүн чартык ай иштинде соңгаарлаан.

Оон чылдагааны болза ужудуушкунну белеткеп турган чери Рино хоорайның (Невада штат, АКШ) чоогу-биле улуг шуурган эртерге агаар шарының турганы үрдүрер ангарының (кажаанын) кыры оюлгаш, кээп дүшкени болур. Аңаа ынчан кижи чок турганы чаяан болган.

Сураглыг агаарга ужукчу Лэрри Ньюменниң — ужудуушкуннуң удуртукчузунуң РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге телефон дамчыштыр дыннатканын ёзугаар алырга, ол озал-ондактың ужуундан «якорь» болур шарның дашты орулган. Оон ангыда харылзаа антениазы, хөй ирзы шинчилелдерни чорударынга көрдүнген чамдык дериг-херекселдер база үрелген. Ужудар ол ховар дээн аппараттың даштыкы хевири, элезиниг шак ышкаш.

Агаарга ужукчулар чоруур гондола гелий-биле долдунган үстүкү кезээнин болгаш агаар-биле долдунган адаккы кезээниң аразында, Үстүкү кезээ үрелбээн, адаанда кезээ бакыраан.

«Экипажтың кежигүннери болгаш хөй санныг эки турачы дузалакчылар дериг-херекселдерни камгалаар, чидириглерни эвээжедир дээш шуурганга удур кайгамчык шыдамык демисежип, болдунар бүгү үүлдерни кылган» деп, ужудуп үнериниң ёзулалынга киржир дээш Ринога чеде берген Россияның Чазаанын космос айтыгларының талазы-биле эксперти Владимир Пивнюк чугаалаан.

Халаптын уржуктарын чайладырынга 4-6 хире неделя негеттинер деп бодап турар. Оон соонда аэронавтылар боттарының дидим ужудуушкунун боттандырып кирер. А оон адын «Чернин хаттары» дээни база солун.

ШЫН КАЙДАЛ?

Чоннуң амыдырал-чуртталгазын эжижидеринге хамаарыштыр Россияның болгаш бистин республикавыстың чазактары чыл, ай санында-ла аазап турар-дыр. А херек кырында ындыг эвес. Бистиң амыдыралывыс улам-на бергедеп, аъш-чемнин өртээ хүн келген тудумна улгадып турар апаады.

Көдээ суурларда хлеб болгаш чигирнин өртээ дыка улгаткан. Чижээлээрге, бистиң суурувуста бир хлебти 30 рубльге садып турар. Подольск далганындан быжырган бир хлебтин өртээ 12 рубль болур дээрзин бистин Президентивис дыннаткан болгай. А бистер улуг өртектиг хлебти садып ап турар-дыр бис. Аъш-чем өртээн кымнар улгаттырып турар чүвел?. «Шын» солун ону биске чугаалап берип көөр боор деп идегедивис.

Улуг-Хем районнуң орар Михаил Маажык. Хайыракан суурунда чурттап

РЕДАКЦИЯДАН: Силерниң салган айтыгыларга харыны хамаарышкан черлерден дилег кылбайн, боттарывыс харылаптар боор бис деп бодадывыс. Чүге дээрге солуунуң ажыллакчылары республика Чазааның бооп турар хуралдарынга үргүлчү олуржуп, кэйда чүү бооп турарын дыннап, билип алгаш, чонга чеирип турар улус болгай бис.

Хлеб болгаш сүт өртээ бистө улгаткан Ол талазы-биле Президент Ш. Д. Ооржак Чаплыкты үнзүрген Подольск далганындан быжырган бир булканың өртээ 12 рубль болур. Ону ынчаар садып-даа турар. А өске сорттун далганындан быжырган хлебтин өртээ ангы-ангы. Силерге болгаш өске-даа кижилерге ажыы-биле чугаалап болур бис. Хлеб өртээ моон сонгаар оон-даа улгады берип болур.

Чүге дээрге Тыванын колхозтарының болгаш совхозтарының ажаан ап турар таараазы чонну хандырарынга чедишпейн турар. Ынчангаш чыл санында-ла республиканын удуртур органнары өске черлерден тарааны болгаш далганы садып алыр хемчеглерни ап турган болгаш ап-даа турар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш оон-даа өске харыысалгалыг эштер чоокта чаа Москвага чорааш, өске айтыглар-биле чергелештир республиканың чонун хлеб-булочка кылыглары-биле хандырарының айтыгын чугаалажып, биске дуза көргүзерин дилээн. Россияның Чазаа Тыванын ол дилээн чөптүү-биле көрүп, биске чиик өртектиг тарааны садар черлерни тодарадып берген. Чурттун бүгү черлеринде эң чиик өртектиг тараалыг чер Ыраккы Чөөн чүк боон турар. Ында бир килограмм кызыл-тастын өртээ 15 рубль, а бир килограмм тарааны Тывага сөөртүүн эккеп алырының шүүдели 5 рубль. Ол тарааны дээрбелеп даалган кылып алырывыска, оон өртээ үжен рубль ажа бээр. Бо бүгүнү санап көөрге. бир булка хлебтин өртээ (боттүнези) барык 70-80 рубль болур.

Байдал ындыг турзажок, Тыванын Чазаа болгаш Президент чем өртээн улгаттырбас дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Амгы амыдыралывыстың шыны ындыгдыр, номчукчулар.

Аалчывыс—америк дипломат

Кэтлин КАВАЛЕК:

«ТЫВА КОНЧУГ-ЛА ЧАРАШ-ТЫР»

Американың Каттышкан Штаттарының Москвада элчин чериниң политиклдизининиң бирги секретарь Кэтлин Кавалек журналистер-биле ужуражылгазының үезинде бодунуң чугаазын: «Тывага бир дугаар кээп тур мен, Тыва кончуг-ла чараш чурт-тур, ылангыя бойдузу...» деп сеткил өөрүшкүзү-биле эгеледи. Ужуражылга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Михаил Сергеевич Козловтуң кабинединге болган.

— Тыванын төөгүзүнде Американың элчин чериниң дипломаттыг харылзаалар тудуп, бистиң бичин республикавыс-биле таныжып келген деп чүве турбаан чүве-дир. Силерниң ужуражылгаларыңарның кол сорулгазы чүү ирги?

— Американы болгаш Россияның аразында экономиктиг-даа, политиктиг-даа харылзаалар быжыглып орарын билир болгай бис. Ону улам быжыглаары бистиң дорт хүлээлгевис болур. Ынчангаш Россияның ангы-ангы районнарынга барып, акы-дуңманың харылзааларын тудуп, ылангыя Сибирь талазының республикаларын эки билип алыры-биле мындыг таныжылга-ужуражылгаларны кылып эгелээнивис ол. Бис Москвадан Иркутскиге баргаш, оон силерниң республиканарга келгенивис бо. Маңаа бир айтып кагза чогуур чүве чүл дээрге, ылангыя культура, техника талазы-биле дуза чедирери-биле бистиң конгресс Россияга 430 млн. доллар бээрин шиитпирлээн. Ол дузаламчыны чүгле Москва дээн ышкаш улуг хоорайларга эвес, харын кыдыгкызыгаар республикалар, крайлар, округтарже чорударын күзеп, мындыг ажыл-агыйжы аян-чоруктарны кылып турарывыс бо-дур.

— Иркутскиден өске чоокавы кандыг-бир өске республикаларже чоруй барып болур турган болгай силер. А силер Тываны шилип ап, моон дорт Москваже ужуптар-ыр силер. Мында кандыг-бир чажыт бар бооп падавас ирги бе?

— Тыва деп чурт, республика бар дээрзин Бразилияга «Дерсу Узала» деп кинону көргеш, ынчан билген мен. Кол рольду ойнап турар артист Максим Мунзук дугайын сонуургааш, хөй-ле үүлдерни номчуп, артистер-биле чугаалашкан мен. Ынчан-на Тывага ыяап баар мен деп сорулга тыптып келген чүве, оон соонда Польшага силерниң чаңгыс чер-чурттуунар, эртемден Зоя Анайбан-биле ужурашкан мен. 1985 чылда Москвага элчин черинге ажылдап турган ол күзелимге четпейн барган мен. Ынчалза-даа Тывага ужуп келген кежээ-ле, Максим Мунзук-биле ужуражыр аас-кежиктиг болдувус. Мээн шагдан бээр күзеп чораан күзелим бүткеннинге өөрүвес аргам чок. Максим эр-хей-дир, амдаа ырлап-шоорлап турда, кандыг-даа аныяктар ында калыр. Тывалар ёзулуг талантылыг чоп-дур дээрзин магадап көрдүвүс.

— Тывага келген үенер кыска, чүгле 2 хонук-тур. Ынчалза-даа күш-ажылчы коллективтерге барып, ажылчыннарбле ужуражып чугаалашкандыр силер. Американың бүдүрүлге черлери-биле бистиң коллективтеривистиң аразында ылгал бар деп көрдүнер бе?

—Кончуг улуг ылгал көрбедивис. Кызылдың даараныла фабриказынга чордувус. Мында эки үүл — бүдүрүлгеде шупту хөрээженнер ажылдап турары. Ылангыя ындыг улуг фабриканың директору хөрээжен кижи боорга, өөрүвес арга чок. Бистиинде ындыг үүл ховар таварылга. Оон аңгыда хөрээжен улустуң күш-ажылы механизастаттынган-дыр. Ол база эки. Күш-ажылчы коллективтерге баарга, ажык-чарлыг чорук хөйдүр, кижи бүрүзү бодунуң сеткил-сагыжын, бодалын кандыг-даа коргуушкун чокка илередип билир. Ол бистиң кончуг өөртү.

А бистиниден ылгалыр-ла үүл — машина-техниканың эргижирээни, үеге бичии-даа таарышпас. Мону бүдүн Россияга хамаарыштыр чугаалап болур.

— Политиктиг партияларга хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл?

— Ийе, силерниң республиканарда бар партияларның кежигүннери-биле база ужураштывыс. Хөй партиялар тыптып кээп турары эки-дир, ынчан сөстүң хостуг чоруу делгем, кижи бүрүзү үзелбодалын илередип турар апаар болгай. Партияларны деткиир улус чордувус. Арвыста чугаа ажык болганын айтыр апаар.

— Москвага, Американың элчин черинге баргаш, бистиң республикага хамаарыштыр кандыг ажылдар чорудар силер, Кэтлин агай? Найыралдың кандыг харылзаларын силерден манап болур бис?

— Силерниң республиканың Президентизи Ш. Ооржак, Дээди Советтиң Даргазы К. Бичелдей олар-биле ужуражып, харылзаалар талазы-биле чугааны кылдывыс. Элчин черинге дараазында харылзааларның программазын ажылдап кылыр бис:

Бирээде, 14 хардан өрү школачыларның солчулгазы, азы Россиядан каш кижи Америкага 2 чыл өөренир, Америкадан — Россияга. Ол уруглар аразынга Тывадан уругларны чүге шилип ап болбас деп?

Ийиде, студентилерни Америкага өөрдир талазы-биле программаны ажылдап кылыр.

Үште, чүгле бизнес талазы-биле программа. Маңаа айтып каар үүл Тыва дугайында информация-медээлерни Американың бизнесменнеринге чедирер. Оон соонда олар боттары сонуургаан бөлүктериниң аайы-биле харылзааны силериң бизнесменнеринер-биле туда бээр болгай.

Дөртте, силерде фермерлер бар-дыр. Бисте база бар. Силериң фермериңер Америкага барып, бистиң фермеривистиң ажыл-агыйы, аргадуржулгазы-биле ай азы чылдаа иштинде чүге таныжып, чурттап болбас деп?

Американ фермер силериң Тывага келгеш чериңерниң, бойдузунарның арыын магадап ханмас боор.

— Тывадан школачылар, студентилер, фермерлер, бизнесменнер Американаже баар конкурска киржип болур деп бүзүреп болур ышкажыл?

— Ийе, ангы-ангы регионнар-биле ужуражылгалар кылып турар ужурувус-даа ол.

— Кэтлин, силер ийи хөрээжен кижи, эжиинер ажыл-агый аайы-биле Москваже дедир ужа берген-дир, ийи улуг чурттарның аразында харылзаанын оруун тудуп, ыраксынмайн, бистиң республикага келген-дир силер. Бистиң улуг даргаларывыс боттарының джентльмен адынга төлептиг болдулар бе?

— Шыны-биле чугаалаарга, коргуп турган бис. Хөрээжен улусту канчаар хүлээп алыр ирги деп. Силериң даргаларыңар ёзулуг джентльмен адынга төлептиг улустур.

Ужуражылгалар найыралдың, билчишкиниң байдалынга эрти.

— Кэтлин, орус дылга чугаалаарыңар арыг-дыр. Каяа өөренип алган силер?

— Москвага, 1985 чылда аңаа ажылдап турган мен. Элчин черинге ажылдаарының хуусаазы ийи чыл болур чүве. Кэтап база бо күзүн келгеним бо. Бодум институттуң политология салбырын дооскаш, Вашингтон университединге чурттар аразының дипломаттыг харылзаалар талазы-биле факультедин дооскан мен.

Кэтлин Кавалек ужуражылга үеанде Тывага хамаарыштыр хөй-ле эки үүлдерни чугаалады. Ол Кызылга ийи-ле хүн хүнээн, ынчалза-даа тыва интеллигенцияның аныяктарының үеким байдалынга дүүштүр кеттинин чоруурун, хостуг, эвилеңээлдек чугаалажырын, хүндүлээчелин сеткил ханын чугаалады. Тевенени шоодайга суп каарга, көстүп кээр деп чугаалажыры дег, арагадарыга сундүгар бак чаныыс каап, даштыкы улус боттары безин холун сунуп, найыралдын ужуражылгаларын кылып кээп чорда, чудуруувус чудук алдынга суга бербейн, багның доңун быжыглап, экини эдерип чурттаары бистерден, тыва чоңдан хамааржыр-дыр деп бодап, аңаа өөрүвес аргам чок болду. «Америкага Тывадан олбо кижи өөренир азы 1-2 чыл бизнесмен болуп чурттаар дээн-дир» деп чүгле дыңназа, тыва кижи бүрүзү таныыр, танывас-даа болза, өөрүп, чоргаарланып одурар ийик. Ындыг-ла болзунам.

Америк дипломат Кэтлин Кавалектиң «Тыва кончуг-ла чараш-тыр...» дээн чугаазында хөй утка сиңиккен...

Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

Амыдырал өскерилген:

ЧАА-ЧАА ХООЙЛУЛАР ХЕРЕК

Бистиң республика бот-догуннаан күрүне болганда, бодунга таарышкан хоойлу-дүрүмнерни чогаадып ап-болбас бе дээр дугайында айтыырлар номчукчулардан үргүлчү кээп турар. Ынчангаш анаа допчуллап харыылап көрейн. Тыва Республиканың Дээди Соведнинг эрге-хоойлу политиказының комитеди бар болгай, Оон бир кол сорулгазы—чаа хоойлуларны төлевилелни ажылдап кылгаш, ону Дээди Советке киирип бадыладыры. Федеративтиг керээнни бергеш эргелерин барымдаалаш, республиканың Дээди Соведи, Президентинин эрге-чагыргазы, Чазак калы демнежип ажылдап тургаш, бо аразында 20 хоойлуну белеткээш, Дээди Советке бадылаткаш, ону амгы үеде улуртулга болдуруп, амыдыралга боттандырып түрар. Чок, ол документилерни үүгле Федеративтиг керээге ат салганының соонда эвес, а комитет тургустунгаындан бээр ажылдап келген дээрим ол.

Бистиң хүлээп алган хоойлуларывыстың аразында эн ылангыя кедээ ажыл-агыйже уланган кончуг чугула документилер бар: чижээ, черни ажыглазы, кедээниң социал айтырыы, арат болгаш страачын ажыл-агыйларны хоргүдери болгаш өске-даа. Оларның күүселдезинин дугайында Дээди Советтин Президиуму, ДС-тин комиттери база чер-чер Советтери, чамдык министерстволар, ведомстволар чугаалажып көрүп турар.

Ам бо келир айда болур сессияга үлүг-даа каш хоойлуларның төлевилелдерин —чижээ, тус черниң бот-башкарылгазының, бойдус камгаалалының, аныяктар дугайында хоойлуларның база республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелин бадыдары-биле киирер бис.

Амгы үеде черле дүрүм-хоойлуну мурнатпас болза киржок апарган. Мону бодаалаалаш, Дээди Советтин Президиуму ийи чылдың дүрмүзүнде 20 хоойлунун төлевилелдерин ажылдап кылыының тематиктиг планын бадыаан үүе. Оларның аразында арга-арыгны төп ажыглаарының, күш-ажылдың дугайында база административтиг хоойлу, күрүне албан черлеринин ажылдакчыларының дугайында хоойлунун, адвокатура, бажың-балгат дугайында кодексин, даштыкы экономиктиг харылаалар дугайында хоойлунун төлевилелдери болгаш өске-даа документилерни белеткээр ужурлуг бис.

Республиканың хоойлу-дүрүм органнарын, хей-ниитини, чурттакчы чонну дүвүреп турар бир кол айтырыг болза, мал ооргаар, кем-керек үүлгедир чоруктар.

Бо чоруктарга үдүр эн-не шынгыы демиселди чорударын бистен —хоойлу-дүрүм органнарындан чон үзүк-соксаал чоока негеп турар апарган. Ол черле төп. Үүге дизе, шынап-ла, магаа каш-ла санчыраалдан адап көрейн: 1987-1991 чылларда бисте кем-керек үүлгедиишкиниг 2,5 катап өскен. Шак оларның 20 хуузу мал ооргаашкыны боор турар. Оттурган кем-керек үүлгедиишкиниринин чедирген кыражазы 6.379.897 рубль боор турар. Оон ангыда кижинин амытынына халдаар, хөрээжен улусту күштеп-чазарлаар чоруук база дыка көвүдеп турар. Ол дугайында парлалгага чамдык материалдар база үнүлээн.

Шак мындыг чоруктар-биле демиселди күштелдирер-биле ам чүүү канчаарыл? Россия Федерациязының Дээди Совединин Хоойлу-дүрүм комитеди-биле кеземче хоойлуларга тускай немелдени киирер деп дүгүрушкаш, ол талазы-биле саналды белеткеп турар бис. Ол дээрге, мал ооргаашкынынга шынгыы хемчег хүлээдирин көргенне-мелде-дир. Ол ышкаш өлүрүкчү, күштеп-чазарлаар, оор чоруукту каш улаа кылгаш, шиитпирегннерни республикадан дашкаар эдип-чазаар колониларже чорударын негеп. Дээди Советче тускай документини белеткеп тур бис.

Оон ангыда чүү чугаалап болдуруп дээрге, мурнуудан бээр тургулаан комиссиялар бар болгай: назы четпестер хөрээнин талазы-биле, административтиг, профилактика комиссияларының дугайында, ол ышкаш эш хуу судунун эргелерининг дугайында документилерни бистиң Чазааныс-биле кадыг белеткеп эгелээн бис. Хей-ниитиниң корум-чурумуу үрээр чоруктар-биле демиселдәоудар дугайында Хоойлунун төлевилелин республиканың Иштики хөреткер министерстволар-биле кады чогаадып кылыр бис.

Республикада кем-керек үүлгедир чорук масселы-биле өөрүп көвүдеп турарын бырымдаалаш, бо чоокта Россия Федерациязының иштики хөреткер министри В. Ф. Ерингe бижик белеткеп киирер деп түр бис. Ында амгы үеде кем-керек үүлгединин нетээр ажылдакчыларын бисте чөгенчиг байдалын айытканы, бо талазы-биле чамдык дүүн чедиреринн дилеп каан бис. Чүл Дээрге, чамдык районнарның милиция киллистериңде истекчилер үүгле 1-2 кижи боор турар. Олар үүгеда четчиксеп, чогүр нормативтен 2 катап хей кем-керекти нетээр ужурга таваржып түрар. Ындыг болганда, дыка хей кем-керек үүлгеликчилери илереттинмейн, хостуг шелээн чоруп тураалар. Мал ооргаар чорук бистин республикада кенергей хөйүн бырымдаалаш, 30 кижи составтыг тускай кезекти биске чөпшээрээрин база дилеп турар улус бис.

Шак мындыг хемчегдерни албас болза, кем-керек үүлгедин бисте калчаарап баргам, ол дээш ..амаатыларның дүвүреп, килеккеп, хомудап, хорадап турары черле чөптүг.

Ынчаарга бо кем-керек үүлгедин-биле демиселди үүгле чогуур хоойлу-дүрүм органнары чорутсун дээр болза, канчап-даа шын эвес болур. Маная бүгү улус киржир, дузалажыр апаар. Бисте чамдыкта кандыг-дыр чеоорну көргеп, балыр, дынаан-даа болза, милициияга медээлевес-тир бис. Ынчап турар болзувуусса, оорларны канчар чидиреил, ол кем-керек үүлгедиилерни өршээп, камгалап түрарывыс ол болгай-ла.

Чоокта чаа бис комитетке республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының чамдык министерстволарының болган ведомстволарының удуртукчуларын чыгташ, кандыг-кандыг тематиктиг планнар барыл база олар боттарының талазындан кандыг хоойлуну саналдаар деп болап турарын чугаалаштыыс. Бодап көрүнер аажы: үстүнде алаачым төлевилелдерден ачыда күрүне албанының, национал культураның, эрлараг дугайында бизиң хоойлуларывыс чок-тур. Ол ышкаш республиканың хамаатызы ным болдурунун дугайында хоойлуну ажылдап кылыры чидин-биле чугаалаштыр келди.

Амгы үеде бис.ин ажылдап кылып түрар хоойлуларывыстың чамдыктарын республика солуннарынга парлап чыгылар. Ынчангаш шак ыныг документилерниң төлевилелдери солуннарга паралтынарга-ла, ону чугаалажыырга чоннуң илепкейлиг киржиниң улуу-биле дилеп тур бис.

Николай ОНДАР.
Тыва Республиканың Дээди Совединин эрге-хоойлу политиказының комитединин даргазы.

КЫРГЫС-ТЕЙДЕ КЫШТАГДА

Анджела Чалзырай биле Саян Чалзырай Эрзинде Ленин аттыг акционер ниитилелдин аныяк хойжулары.

Анджеланың ада-иезин Долума Ланазеевна биле Байыр Адыевич Чамзылар төй чылдарның иштинде мал малдан келген хоочун малчыннар. Олар совхозтуң мурнакчы малчыннары чорван. Малчыннарның республика наадымнарының доктаамал киржикчилери болуп, малдың чаш төлүн камгалап алыр. Дук кыргыыр талазы-биле районга дээре дээн көргүзүглерни хоочун малчыннар чылдык-на келип ап келген. Мал ажылының талазы-биле оларның дуржулгазы байлак.

Чаа ег-бүле туткан уругларын мал ажылынга ажылдадыр, ада-иезиниң изин баазып, малчыныар болзун дээш, хоочуннар бо чылдың июль айда уруу Анджелага болгаш күдээзи Саянга каарын турган кодан хоюн хүлээдип берген. Ада-иезиниң ол хире илегелин бадыткаар, оларның ат-аларын сыпас дээш аныяктар малчыныан эгелээн баштайгы күрүнден эгелеп кызымак ажылдап киришкен.

Кыш малчыннарга шынгыы шылгалаа деп чүвени аныяк хойжулар эки билгеш, бо чылдың кыштаглаашкынынга ыяк белеткелиг киргеп. Олар төрүүр 379 хоюн хүр-менди кыш өскөрөр дээш 8 тонна сигенни боттары белеткеп алгаш, Кыргыс-Тейде кыштаанда сөөртүп эккеп алган. Өдекти база четчиг чылдыр болуп белеткээн. Хой кажаазын, чурттаар бажынын аныяк малчыннар чайын-на кышка удур белеткеп алган. Кышка белеткелиг эки. Ынчангаш кыш биске коргунуг эвес болур ужурлуг деп, олар чугаалап олурду.

Манай-оол ОЮН.

МИНИСТРНИҢ ХАРЫЫЗЫ

Чоокта чаа «Шын» солуннун 201 дугаар үндүрүлгезинге Сүт-Хөл районнуң Ийме ортумак школазының башкызы А. Ондарның амгы үеде башкыларга ажыл төлевириниң Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың май 5-те үндүрген 283 дугаар доктаалынга дүүшпейн турарын илереткен «Дүүшпес-тир» деп эгелиг үүлүг үнген. Аная харыы кылдыр Тыва Республиканың улуг өөредилге министри К. И. КОМБУНУН тайылбырын моон ааанда парладывыс.

Башкыларга ажыл төлевириниң ниити хемчээли РСФСР-нин Министрлер Чөвүделиниң 1991 чылдың январь 8-те үндүрген «Башкыларның болгаш улус өөредилгезинин өске-даа ажылдакчыларының шалының өстүрериниң дугайында» 17 дугаарлыг доктаалы-биле 60 акшага көвүдээн (компенсация төлеавыг). Ол көргүзүг Россия Федерациязының Чазааның доктаалы-биле 2,8, 1,8, 1,5 катап дедараалаштыр улгадыр.

Түүнелиннде амгы үеде башкыларның ажыл төлевириниң ниити хемчээлин үндүрүп алыр бис. Чижээ, (190+60)х 2,8х1,8х1,5=1890 рубль — дээди эртемниг, беш чыл ажылдаан стажтыг башкыга ажыл төлевириниң ниити хемчээли ол хире болур.

Көдээ школаларда ажылдап чорчуур башкыларга ажыл төлевириниң ниити хемчээлинге 25 хуу база немежир. Чижээ, 1890×1,25 = 2362,50 азы (1890+472,50=2362,50).

А. Ондарның чагаазында илереткен санаашкынчары частырыглыг болган. Ону маная мынчаар тайылбырлап болур.

700 акша (башкы кижинин 1992 чылдың майда улгаттырганының мурнунда ажыл төлевириниң хемчээлинге) х1,8= 1260 рубль (ниити төлевирин 1,8 катап өстүргениниң хемчээли).

Ынчангаш башкыларның ажыл төлевириниң өзүлдезин авторнун айытканы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүделиниң 283 дугаар 1992 чылдың май 5-те үндүрген доктаалы-биле 1,8 катап (80 хуу) өстүргени шын. 1,8 катап өстүрери 80 хуугa деп.

ИНВАЛИДТЕР ХҮНҮ

Каттышкан Нациялар Организациязының шиитпирин ёзугаар 1992 чылын декабрь айының 3-түү Бүгү-делегейнин инвалидтер хүнү кылдыр чарлаан

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының социал-политика талазы-биле секретаппадының удуртукчуу Сыкырбан Ырышович Монгуш Тыва Республиканың Инвалидтер хүнүн эртирер талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында аная хамаарылгалыг министерстволарның, ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары-биле организастыг чөвүлел хуралды эрттирген.

Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүнге үткүштүр чорудар ажылдар талазы-биле боттарының саналдарын социал камгалал министериниң оралакчылары К. С. Дилак, М. К. Нәнсыл, культура министериниң оралакчызы В. В. Мартай-оол, инвалидтер ниитилелиниң даргазы С. Ч. Юша болгаш өскөлер-даа чугуулалап, алаа чогуур хемчеглерге доктаанганнар.

(Бистің корр.).

ШАЛА-БУЛА ДЫҢНААН ЧҮҮЛҮНГЕ ДАЯНЫП АЛГАШ...

Октябрь 27-де үнген «Тыванын аныяктары» солунда парлаттынган «Амданныг Тыва» деп үүлге хамаарыштыр болумнуң бодалдарымны силернин «Шын» солунга бижип көрейн.

Чүүлүң кол утказында ында-кайда хөреткен, шала мегге фактылар бар-даа болза, Тывада бөгүнгү байдал, канчап мындыг амыдыралга чеде бергенивистің дугайында колдуу-ла шын бижип турар.

Чүвенин алыс шынын чугаалаарга, тыва чоннуң арагалаары 70 чылдардан бээр тергиидээн. Ынчаарда солун, сеткүүлдерге бак ёравыс дугайын шоолуг бижиир, чырыдар эвес бис. Кем-керек үүлгедир чоруктар, сөөлгү чылларга көөрде, хөлүн эрттир дерзин эвес боордан башка, бар-ла тургулаан болгай.

Бодап көөрге, чонувустун 20 хире хуузу хоочураан арагчылар, арагалаарынга суундулуг, бар-ла болза ижейн дээр кижилер апар чыдар хевирлиг. Мынчап, улам дам-на арагалап туруп бээр чүве болза, келир салгалывыска чалгаа, угаан-биле ажылдаар эртем-билин кызыы кижилер арттырарывыс чайлаш чок.

Арагалаар, өлүржүр, күштеэр-күчүлээр чоруктар хүн келген тулум дендеп турдала, эскерип чоруурга, чүвенн билги дег ажылдакчы-даа, ажылдаар хып дээн назы үезинде аныяк эр-даа, не-хөрээжен-даа кижилер акшаның соруязынга алзып, чилбилээр дээш тыва чоннуу арагага дүлер деп барды. Шак мындыг чилбилиг арага садыгжылары акшага чазыйлаар дээш нацияның келир үезин бодавазы олдур.

Ада-иелер, чамдык угаан кирбээн аныяктар, арагалаар чорукту чидирин көрээлинер. Амыдырал кайы хире нарыыдаан-дыр, арагалаар-даа аргажок болган-дыр, боданыпла көрээлинер.

Мынчап-ла, бо бак чанчылдан адырыбас болзувусса, эрткен-дүшкен чорумалдар караанга илдигин, иштики-даштыкы парлалгага алдаржып турбайн канчаар бис.

Моол чуртунуң хамаатылары сөөлгү үеде Тываның девискээринге бо-ла, кезек-кезек болгаш, элээн хөйү-биле чоруур апарган. Албан-херек ужурундан чалаып-даа, амыхууда-даа чоруулары бар. Оларның боттарыңа хамаарыштыр чугаалаар болза, база чүве-ле бар.

Чалап алган моол, аалчылары-биле ажыл-херек дугайында чугаазы төөгерге, тыва дарга-бошка эштер олары-биле чүүл пактаар чоруу база чажыт эвес болгай. Чижээлээрге, бистің Барын-Хемчик кожуунун албан, организация, ажыл-агый черлери «дуржулга солчуушкунуунга» сылдаглап алгаш, моолдарны бо-ла чалаар. Бир эвес ол дуржулга солчуушкуннарының түүнелиннде бистің кожуунга эки чүве ыылдынын турган болза, кестү-ле берги дег. Ол чалап эккелген улустарын эскерерге, чоп садыгжыырыта-ла үешагын эрттирер, дам-на чок бараанларны (саван, порошок, аяк-сава, эм-таныы) машинаызынга доддур чудуруп алгаш чоруй бааргыл? Чалаткан моол, тыва ийи талаа, чарлырда каттыын алгаш, улуг арагалаашкынбиле доозар. Ол арагалаашкын үезинде моолдарга бүгү-ле бак талаларын көргүзүп, Тывавыстың ат-алдарын бужартадып, теөгү билир улус бсоп, кевин-херекчок чүве чулчуруур.

Түүнелиннде барып, шак-ла ындыг дыннаан алган чүүлүнге даянып алгаш, Моол чуртунга барган, парлалгазынга Тыва дугайында, тыва чоннуң дугайында дөчамчыалдыг чүүл бижиир. Ол чүүл өске чуртларның парлалгазынче дамчып, делегейге бистің дугайывыста улам хөреди алгаш чоруп бээр.

Дылывыс Хайыралыг, төрээн нем мышкаш, таалаачыг тыва дылым. Бистер, көдээ черинн чуруттакчылары, тыва дылывыста-ла чугаалажып чоруудур бис. Көдээниң чуруттакчы чоннуга көөрде, хоорай черлениң чуруттакчы чону харын тыва дылынга орус сөстер киирилеп чугаалай бээр таварылгалар бар. Черле мынчаш тыва дылын үнелевес, хуралдарга ийи-үш орус дылдыг кижи көрүп алгаш орусташаар, оон кедерезе, тыва чугаазының арадынга биллингир-ле сөстү орус сөс-биле солуп чугаалаарлар база арбын-на болдур ийин, ылангыя чамдык аныяктар, база албан-хаакчыттар ындыг.

Эрзин чонун дыннаарга, моолдап чугаалажы бээр. Ээулуг арыг, Моолдуң чурттакчызы калга (халх) кижи дыннаан, оларны билип аары чөгенчиг-ле боор. Үүге дизе, Эрзин чону ук дылды грамматиктиг байдалга өөреннип чоруур эвес. Демги «Амданныг Тыва» деп үүлде — тыва дылының барык 40 хуузу орусчаан, 30 хуузу казах, моол, арткан 30 хуузу уйгур, кыргыс сөстер киргеп, хойпактаалган» дээн.

Ол моол чорумаа Тывага каш чыл чурттааш, бистің дылывыс шинчилеп чоразы ол? Мен аная бүзүревес мен, ол оон бодунуң даап бодаашкыннары-дыр. Тываның төп районнарында 5 дылга хойпактап чугаалаар кижилер дыннаваан мен.

Дыңнап, көрүп, номчуп чоруурга, чамдык ажылдакчы, бижикчи, чогаалчы-даа эш-өөрлер бир-ле черге чорааш (Моолга, Цэнгэл Тывазынга, Кыдатка...) ол черлерниң чонунуң үүгле эки талазын көргеп, билген боор. 1-2 хонук чораш кандыг чоннуң кандызын кым кижи четче, хандыр билип алыр боор. Даштыкыда тыва сөөктүг чон дыл-домаан чидирбээн, идик-дезп. Ёзу-чанчылдарын кадагалап арттырып алган, а бистин Тывавыста сыр дедир кылдыр бижигилээр.

Ийи чыл бурунгаар бо Барын-Хемчик кожуун төвүнге Моолдуң Цэнгэл сумузунуң тываларының концертин көрдүм. Ырак черде чурттан чуруур, терел тыва чонумнуң концертин көргеш, дылы арыг тыва дыл дап билип чадаан мен, чугаазының аалгазы, аян-шинчизи-даа моолчуп калган чоржук. Идик-хеви тывадаа болаа, бажында моол хөпүрүк берттерлиг.

Ёзу-чанчылдарывыс, культуравыста «сыгыт-хөөмейден башка арткан чүвези чок» дээн. Ол черле кайыын долузубиле шын дап. Бистің тываларның сыгыт-хөөмейи делегейге билдине бээрге, анаа адааргаан ынча дээри ол бе азы?

Моолдарга шажын-чүдүлге талазы-биле четпес боордан башка, өске культуравыс: театр, филармония, улусчу, ыры-хөгжүм ансамбльдери, балет, симфониктиг орбестр, чогаал сайыралы, ус-шеверлериң ажылдары, бүгү делегейге билдингир биче хевириниң скульптуразы — чонар-даштан кылган чүүлдер — бо бүгүнү ол моол бижикчиниң уттупкаш, азы билбезин ол бе.

Идик-хевивис. Көдээде малчыныарывыс доң сапог, чолаак кара хөөвеннг фуфайка кедип алгаш, мал соондан кыжын соокта чоруур эвес. Оларның ыныыштыг, чымчак-чылыг, эптиг хеви— тыва тоныун оон көрбээни хомудаачыг-дыр. Чүгле малчыныар-даа эвес, черле көдээде чон тыва токнарлыгдаа боор-ла-дыр.

Бо чүүлүмнүн төнчүзүнде демдеглексеп каар чүвем чүл дизе, бистің чонуун улус йаразынга багай көстүрүнүн чылдагааны — үүгле арагада, чыдыг чаашан тыртар аныяктарывыста.

Арагаже массалыы-биле кирер болзувусса, хары чонуун амданнаныр көөрү, кайгамчык байлак, чараш орашывысты чидиргенивис ол, чымга-даа дөмейлешпес, онзагай ураң талантывыс, культуравыс чидиргенивис ол.

Ынчангаш өрү тыртынып, өөдежок бак арагалаар чанчылдан адырылыынан, чоруум.

Оюмаа МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭСКЕРТИНМЕЙН ЧОРУУР ТАЛАНТ

◆ Очерк

Санданың бичиизиден турар кежээзин ада-иезин, дергүл-төрелдерин хамаанчок, оларның тыныш-көрүштери мактаар. Ону, мону кыл деп кым-даа аная чугаалавас. Бүгү чүвени сагыжы-биле кылып каар. Ындыг урутларны улус төрүмелиннде кежээ дижир.

Санданың ачазы Александр Хомушкуевич Хөртээзин уруун бо-ла мактаан, чассыткан отурарын уругнун авазы Тамара Удумбараевна сактып чугаалап олурар: «Кыргын-аазак дег кежээ болур сен, уруум».

Тамара Удумбараевнаның чугаалап орары шын. Санданың кыргын-авазы Хандыаанын чону билир. Хөрээжен кижинин үлүүнге оваашкан чүүлдерден оон кылып билбес амылы яок. Ине, хендир тутса — шевер-даа. Бажың чугайлап турда, мырыңай амыр. Чем кылып турда, тергинн-не. Барын-Хемчик кожуунун эмнелгезинге хөй чылдар дургузунда поварлап шаг болган. Оон кылып билбес чеми чок.

«Оглум Саша пирегей чиксээрге — пирегейни, олаадай чиксээрге — олаадайны быжырып, манчы-хуужуур кылып бирип чораш өстүрүп каан мен» - деп, кыргын-аавысы, эскизни арай дыкый бергенд, хөрээр чүве ийин — дээш, Тамара Удумбараевна хүлүмзүрүп каар.

Санданың кежээзи кыргын-аазын, чурулгага салымчаанны ачазын дөзээн. Оон азазы А. Х. Хөртээзин бүгү назында чурук чуруп келген. Тывада оон барбаан, четпээн болуну ховар. Өске чурукчуларның четпээни ырак-узак черлерде бо-ла чеде берген, колхоз, совхоз, албан черлерин, организацияларны шимеп, чуруп каастаан болур.

Уруунун чурукчу болур салым-чаанын ачазы изеп артырып каан. Санда школага ийги класска өөренип турганда, уругларның чуруулга школазының өөреникчилериниң чурук конкурузунга киржин эгелээн. Ниити школага өөренмишаан, уругларың ол чуруулга школазынга конкурс-биле киирип алгаш, ону кончуг эки дамдектерлиг дооскан. Ынчаныл ол бичии уругнун чурук чуруур талантызын, оон чуруан чуруктарының дугайында республика солуннарынга бижип турган. Бодунун кызымакчаймың ачызында ол харын ийи школага өөредилгезин алгыглап, кайызын-даа кончуг эки дооскан. Кызылдың үзүн үүл училишениин чуруулга салбыгынга өөренип эгелээн, бодаа-ла эки сургуулдың олуруунга киргеп. Училищениң чөй-ниити амыдыралынга-даа, студентилериниң сургуулдарының тулуг отрядынга-даа дидекейлиг чоруун көргүзүп, мактадып турган. Бир чайын дыштанылгазында училищениң сургуулдары Астрахань хоорайга ажылдап чайлааннар. Санданы отряд даргазы кылып каан. Отряд-тың эки ажылдаанын мактап, демдеглеп шаг болганнар.

Ынчан Кубаже бээр туристи белүүкту организастап турган. Өөредилгезинге, хей-ниити ажылынга идекейлиг чоруу дээш, училищени Санданы база ол белүкке киргеп. Ынчап ыраккы Кубаны көрүп, аная дыштанып аас-кежик уругга таварышкан. Кызылдың уран үүл училищезин дооскаш, Санда оон-биле кызыгаарлаттынмаан. Баштай Кызылдың башкы институдунга өөренип, эки өөредилгези дээш белиткен стипендияны ап турган. Оон Иркутскиниң башкы институдуне шилчип алгаш, ону база эки доозун алган. Институт соонда республиканың салым-чаанныг уруглар өөренир школазынга чуруулга. Кызылдың № 8 школазынга башкылаан. Ынчан хоорай школаларының башкыларының чураан чуруктарының делгелгезинге-даа киржип турган. Эки чуруктары дээш, хүндүлел бижикти Тываның алдарлыг, хоочун чурукчузу Н. Ч. Салчактың холундан алган.

Эдлеглиг шелээзин чоокшулап орда, уруг ада-иезин-биле сумелешкен. Кяна дыштанырыл? Ачазы боданып орган. Ачазының утбазының уруу Рита Польшада чурттап, ажылдап турар болгай. Ону сактып келген: «Рита утбан сугга баргаш кел, уруум» деп. Александр Хомушкуевич сумелээн. — Польшаны-даа, утбаңны канчаар чурттаан, ажылдап турарын-даа көргей сен.

Санданың авазы ол саналды деткээн: «Шынап-ла, мынчал, уруум. Аная барып дыштанып ал».

Санда шелээзинде Польшада утбазы Рита сугга чеде берген. Уругга бүгү-ле чүве сонуурганыг болган. Ынчалза-даа аксынын кежин ону ында манап чыдарын ол мынчан кяна болаан боор. Ынакшылда ырак-чоок, сеек-язы ылгаар деп чүве чок дижир бис.

1987 чыл. Санда утбазының бажыңынга турган. Дарек деп инженер-механик поляк ool-биле таныжа берген. А утбазының ашаа база инженер-конструктор. Санда биле Дарек Сичектерниң кудазы Варшавага Өг-буле тударларының ооду-зунга дыка солун эткен. Япон видеомагнитофонга кудалы өскүүт кылдыр эгезиндеги турз төнчүзүнге чедир тыттырып каан. Ону Тамара Удумбараевна бажыңында салып алгаш, уругларын сагыныгандала көрүп каап олурар. Келген арай девидексей хона бердим. Бо шылгалданы Санда канчаар-ла тудар ирги деп аан.

«Индий танцы танцылап берейн» - деп, Санда, дүште чок, орустан чугаалады. Мен хөрээм алгыды чөдуре каапкаш, олурган сандайымдан, бодум безин билбейн, тура халып кээп-тир мен. Оон ылым-чылым-на бардым. Канчаар-ла танцылаар ирги? Санданы көөрүмге, үүгле бажы борбаннаар. Улуг кыдырык характары улам чараш апарган. Хаваның ортузунда кара меннг турган болза, индий кыстардан ылгалы черле чок-тур эвеспе деп бодап, амдаа ур танцылаар болза деп күзеп олур мен ок. Танцылап каапкаш, чаа төрелдериниң мурнунга мөгейип кагды. Кинода улус-биле кады алыш часкап, «Эр-хей, Санда!» деп чугаалаттынган тур мен. Улустуң сонуургааны-даа аажок. Куичуу Санданы куспактап, ошкап тур. Даректиң дергүлтөрелдериниге-даа, кинону көрүп орган бистерге-даа ол маныаанывыс солун сөп болган.

Куда үезинде улус колдуунда поляктан чугаалаштылар. Ону Санда бир поляк ool орустан оччулдуруп берип турду. Келген улустуң культурازының бедиин, чанчылдарын, чурумнарын сагыыры магададым. Тывага ындыг кудалардан эрттирип турган болза деп бодап сагышка кирер болду. Ылангыя амгы үеде шаандагы чаагай чанчылдарывысты эгидип, катап тургузуп турар апаргаанда, чараш, культурлуг куданы эрттиреринин бүгү аргалары бисте бар ышкажыл. Хамык ужур кудага хей арагадарыны садыш ижериннде эвес, хей аар өртектиг белектерни чижин тутсурунда эвес-ле болгай.

Оон кадында чоокта чаа биске кээп чораан Ыдыктыг Далай-Ламаның чагыгларын, сумелерин, өөрөөлерин куда кылыр үеде сагып чоруур болзувусса эки-ле ийик.

Кинону көрүп оргаш, бистин тыва телевидение дамчыштыр чонга ону көргүскен болза, деп бодап олурдум. Чоп сонуургаар, үлегер-даа алыр-ла ийиваан.

Ылгыг янзылыг Санда Хөртээзина Варшавада өг-буле тудуп, Санда Сичек апарган. 4 харлыг Марта деп кыстыг, поляктап, орустан, тывалап турда чаптанчыг-даа. Даректиң авазы математик башкы, ачазы чазаныр мастерская директоры.

Шивегейниң шоодайга чажыртынмазы дег, Санданың уран чурулгага талантызы Польшага чурттай бергенде, үлам ылерин келген. Санда Сичек ам Варшаваа Культура болгаш эртем орудузунун чанында чурук тургузуунуң талазы-биле килдис эргелекчизи. Ол ордуну совет тудугжулар туткан. Варшаваның мырыай төвүнде 26 каът бажында. Санда баштай чуруулга-биле черчение башкылап турган, оон килдис эргелекчизи апарган. Оон чуруктарын чамдык поляк солуннарга парлаппда турган. Өөреникчилер-биле кады тыттырган чуруун база парлаан.

Болдунуң өөреникчилериниң — поляк уругларының чураан чуруктарын Москвага 1992 чылдың апрельде делгелгеге ол эккеп салып чораан. Оларны «Делегейни - поляк уругларының кара-биле көрөөш» деп тема-биле чураан. Ол делгелгени Москва хоорайда бичии болгаш элээди уругларын чогаадылга Ордузунун делгелге залынга бир неделя дургузунда көргүскен. Делгелгени Польшаның Москвада элчини ажыткан. Аная Санда ол чуруктуу уругларының башкызы кижи болганда база чүве чугаалаан. Санда башкыны Москваныи аныяктар болгаш элээди уруглар Ордузу хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

Тамара Удумбараевнаны уруунун өөреникчилериниң чуруктарының делгелгезинче чаларга барын чораан. Делгелгени көрүкчүлер дыка сонуургаан. Келген хей улус боттарының үнелелдерин тускай депторге бижип турганын ава аажок өөрүп чугаалап орар.

Санданың чурук чуруурунга мергежилдиниң дугайында поляк журналга бижээн. Чижээ, поляк корреспондент Санданы алган интервьюзуун «Панорама» деп журналга парлаан. Бо чылдың февраль-да Санда дугайында үүлүг базза бир журналга парлаан.

1992 чылда Санданы поляк чурукчулар эвилелиниң кежигүүнүне хүлээп алган. Поляк дылды өөренип алыр дээш, Санда Варшаваның кежээки университетиен база доозун алган. Өөредилгеге салымчаанныг болгаш, ол машина чолаачылаар курсту доозун, чолаачылаар эргенни шыныылгазын холга алгаш, бодунун машиназын муныл чорун турар.

Санда ам чаа-ла 30 харлаар. Ынчалза-даа оон аныяк назынын огулуг топтап шинчилел көөр болза, оон ёзулуг тоожу үнер.

Бүүнүг Хандыаа кыргын-аазының уруунун-даа, оглунунда-даа ийи кызы Польшаның наадылары Варшаваа өг-буле тудуп, аас-кежиктиг, ажыглалыг ажылдап, чурттап чоруурлар. Уруглар экн-даа болза, азыктыкы кижилеге ашакка барган-ыр деп бир ашактыг чугаалаанын дыннаан мен. Чамдыктары оолдары ажок мектап турганын база дыңнадым. Кижи төлү хаадаа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар дижир. Бир эвес олар боттарын төлептиг ап, чонга ажык-дузазын көргүзүп, төрээн Тываның өске чуртка алдаржыдып чоруур болза, ында багай чүү боор, харын магалыг-дыр. Мен-не болдап чоруурумга, Санда Тываның төлептиг, ховар дээн талантылыг кыстарының бирээзи.

Тамара Удумбараевна уруун, күдээзин, оларның бичии Мартазын сагынгаш, оглу Батырбиле Варшаваже каш-даа катап чораанар. Үргүлчү даштыкыже чоруп турар боорга, оларга даштыкы паспорттарны берип каан. Санда-биле Дарек Сичектер бичии Мартазын ап алгаш Кызылга база каш-даа катап чораанар. Тамара Удумбараевна авазының чаңгыс уруу. Ол эргелиг өскен-даа болза, амыдыралдың чамдык бергелеринге торулбайн, уругларын будуштуг кижилер кылыр өстүүрүп, өөредип, бут кырынга тургузун-каан. Оглу Батыр база-ла чуруурунга сундулуг. Өөредилгезинге база кызымак. Школа дооскан соонда автоорук техникумун дооскан. Оон удаазында шеригге албан эрттирер үезин чедип келген. «Батыр дыка солдат болуксаар, кижи болган» - деп, авазы чугаалаар.

Өөрү оолдар-биле кады шериг комиссиязы эрттип турда, комиссия кежигүннери айтыргап: «Батыр ачаа база чок-тур, а аная пенсиядa, часкаан арткан-дыр. Шериг барбайн баргы болур сен».

Батыр хөлзей хонг берген: «Аная кадыы экн, оон-биле сумелешкен мен. Тывада чурттаайн-даа турарлар болза, оон уруу, күдээзи үргүлү харылзажып, дузалажып чоруурлар. Мени ынча дивейн көрүнер. Шеригге албан баар мен, мээң күзелим, ыдыктыг хүлээлгемдир. Ынап-ла чоруур мен...» дээн.

Комиссия кежигүннери оолду оожургадып, оон дилээн кандырганнар. Батыр үне бөөрге, комиссия кежигүннериниң биреэзи олургаш, мынча дээн: «Бүгү оолдар Батыр дег болза, магалыг-ла-дыр. Чамдык оолдар шеригже баар туразы чок, бир болза шеригдеп дургуннаар апарганы кончуг багай-дыр».

Тамара Удумбараевна Хөртээзина оглу Батырын шеригже үдепкеш, часкаан олуруп чалдап каап. Польшаа уругларынче капкан. Уругларын сагынганын чидир элээн турар деп шинтиргеен.

Елена БАЛЫ-МӨНГЕ.
Москванда М. Горький аттыг литературнай институдунуң доозукчузу.

Үе болгаш чогаалчы

САГЫШ-СЕТКИЛДИҢ ЫРААЖЫЛАРЫ

АМЫДЫРАЛДАН ЧАРЫЛБАС КИЖИЛЕР

Шынап-ла, кижи үеге чагыртыр, оон төөгүзүнге артар. Ынчангаш чогаалчыларны үе болаш төөгү-биле хандамырындан чарылбас кижилер кылдыр санап келгениистин-даа ужуру ында. Ынчангы Тыва Арат Республиканың Чазааның хуралдаар залынга 1942 чылдың ноябрь 22-24 хүннеринде тыва чогаалчыларның бирги тургузукчу конференциязы болуп эткен. Ынчан хып дээн чалыы оолдар турган, тыва чечен чогаалдың үндезилекчилери Салчак Тока, Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Александр Пальмбах, Сергей Пюрбю, Олег Сагаан-оол, Монгуш Идам-Сүрүн, Байкара Хөвенмей, Леонид Чадамба болгаш өске-даа чогаалчылар Тываның төөгүзүнге бир-ле дугаар Чогаалчылар эвилелин тургускан. Ол үеде аныяк республиканың арат чоңу ССРЭ-же зыг-дижин шалып, оор өзу-биле халдап кирген немец-фашистер-биле кадыг-чидиг тулчуушкунга бүгү тала-биле дузалаары-биле патриотчу шимчэшкинге идепкейлиг киржин турган.

Ол чылдарда тыва чечен чогаал чаа-ла хөгжүп, чамдык чогаалдар парлаттынып берген тургулаан. Чогум тыва чогаал эн-не баштай аас чогаалдан ужукталган, 1924-25 чылларда солуннарга ат чок чогаалдар кестүп келген. Оларны кымнар чогаадып турганы амгы үеде долузу-биле илереттинмээн. Ынчаарга чаа тыва чогаал амыдырал, төөгү-биле сырый холбаалыг болуп, үенин негелдезиниг тезин-биле ажылдап чорааде, тыва чонның эртинези, ворааралы, сагыш-сеткил байлаа болур кайгамчык чогаалдарны тургускан дээрзин ол чыышты ажыткан Тыванын эртем-шинчилел институдунун директору, төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчын, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы А. А. Даржай олар делгеренгей чугааларынга айыткан.

Тыва Республиканың эртемнинин алдарлыг ажылдакчызы, дыл эртемнериниң кандидады, критик Д. С. Куулар:

— Бежен чылдарның төнчүзүнде Тываның сураглыг чогаалчыларының киржилгезиби-биле база хөй удаа чугаалажып келгенивиң түннеливаде, тыва литератураның төөгүзүн дөрт үе-чадага хуваган. Ынчангаш 1964 чылда «Тыва литература» деп бистиң чечен чогаалывыстың баштайгы долу төөгүзү дөрт улуг кезектиг кылдыр тургустунып кестүп келген. Ынчалза-даа тыва литератураның төөгүзүн үе-чадаларга хуваарының бо түннелин үр болбаанда эде көрдүнүп өгелей берген. Оон уламындан «Тыва литератураның төөгүзүнүң очерктери» деп ном үш бөлүктүг, беш өгелиг азы үе-чадалыг кылдыр тургустунган.

Литература шинчилээр тыва эртемнин чедиишкиннеринге даянгаш, национал чечен чогаалдың төөгүзүнүң бирги үе-чадазын «ТАР-ның чылдарында тыва литератураның тывылганы болгаш баштайгы базымнары» диваишаан, 1925-1945 чылдар-биле кызыгаарлаар болза чогуур деп болад бар. Бир эвес ындыг болур болза, мурнундагы ийиги үе-чада кызыттынар апаар. Оон барымдаалыг үндезиннери бар. Тыванын Совет Эвилелинге каттышканының соонда национал литератураның төөгүзүнүң үе-чадаларынга чамдык өскерилгелерни киирзе чогуур апарган. Бир-тээ, коммунистиг партиянын съездилерин барымдаалаар өзү холуттуунган чүве төлээде, литератураның иштики хөгжүлдезин барымдаалаан, үе-чаданы «Советтиг Тыва литератураның хөгжүлдези» деп адаарышаан, 1945-1970 чылдар-биле кызыгаарлаза таарымчалыг хире, Шак мынчаар хуваарга, үшкү үе-чадага чеден-сезен чылдар онзажыр. Ол үе-чаданың кол демдээ — ийиги салгалдың чогаалчыларының уран талантызының сайзырааны, чогаадыкчы мергежилиниң бедээни, литератураның тематиказының, эстетиказының чаартынганы болур.

Тыванын эртем-шинчилел институдунун сектор эргелекчизи, дыл эртемнериниң кандидады З. Б. Самдан бодунун чугаазында Тыванын социал-политиктиг болгаш культура амыдыралында чаартылгаларга доктаап, культура амыдыралында чаа эргелээшкиннерни боттандырарынга гуманитарлыг эртемнериниң, оон иштинде чогаал эртеминиң ужур-дузазын чижектерге бадыткап чугаалаан. Оон ынай ол бодунук чугаазында методология деп чүл, социалистиг реализмге бөгүнгү хамаарылга, оон чечен чогаалга чедирген үржүктары, тыва литератураның чаа төөгүзүн бижиринин дугайында бөгүнгү бодалдарын, туруштарын, кандыг концепцияга даянарын, терминнер айтырыының чечен чогаалга чугулазын делгерелип чугаалаан, тыва чогаалдың методологтуг айтырыгларын шинчилээринин талазы-биле дараазында саналдарны киргген:

— Тыва литератураның чаа төөгүзүн бижиир сорулга-биле белеткел ажылдарын эгелээр, чаа арга-методтарны, принциптерин дилеп тывар дээш монографтыг шинчилелдерни чорудар. Тус-тус чогаалчылар дугайында монографияларны, чогаадыкчы портреттерни, очерктерни бижиир, чогаал библиографиязын тургузар. Ол ышкаш чогаал эртеминиң талазы-биле кадрларны белеткээр, чогаал терминнерин чурумчудар, терминкомга сайгарылгаларны организастаар, чогаал терминнеринин словарын тургузуп эгелезе эки боор.

Чогаалчы Ю. Ш. Кюнзегеш:

— 1924-1934 чылларда «Дөге-Баары», «Залуучуттар», «Кайгамчыктыг Интернационал», «Оюна хурал», «Одарладың семиртилли» дээн ышкаш, ол чылдарда чогааттынганы бадыткаттынып турар ырлар амгы тыва чогаалдың эгезин салганын маргыжар аргажок. Ол чогаалдар Сергей Пюрбюнүн, Степан Сарыг-оолдуң, Василий Эренчинин, Монгуш Идам-Сүрүннүң чогаадыкчы ажылынга ужур-дузалыг болган. 1930-31 чылдарда «Шын» солунга парлаттынган «Самбукайның чугаазын» тыва чогаалдың эгезин салган чогаал кылдыр санап турар. Ол көнүгө шын эвес. Солунга ол чогаалдың баштайгы эгезинин парлаан шоолуг эвес кезинин парлаан. Ону хакас А. Мохов очулдурган болганындан чиргине тыва дыл-биле бижаттынмээн, сес-домаа хакас дылга чоок болуп турар. Адаптация (таарыштырылга) болганда тыва чогаалдың баштайгы чогаалы кылдыр үнеледири берге.

1930 чылдың алды айдан соңгаар «Шын» солунга ырлар, кожамыктар хөйү-биле парлаттынып турган. Шүлүк деп билиишкин туржук, ындыг сес безин тыва дылга ынчан турбаан. Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Василий Эренчин болгаш өскелериниң-даа шүлүктери-биле чергелештир ол сес сөөлүүрелдер тывылган. 1932 чылда, ТАР-ның XI чыл байырынга таварыштыр үндүрген төөгү чугаалы деп тайылбырлыг «Кичинин чаза шапканы» деп ном парлаттынган. Ында Токаның «Кичинин чаза шапканы», Оюн Данчайның «Мээн көргеним», Оюн Шагдыр-Сүрүннүң «Канчап өөренгеним», С. Иванович «Маадыр хүрөш» деп чечен чүүлдерин парлаан. Ол баштайгы тыва чогаал ному болган. Ынчангаш тыва чогаад үжен чылдарны сөөлүүредир, дөртен чылдарның эгезинде бодунуң төрээн иезі—аас чогаалының кавайындан тура кылаштаан, делегей литературазының далайынче — реализмниң эрсминче эштип киргген.

Тыва уруглар чогаалын шинчилээринин айтырыгларынга хамаарыштыр чогаалчылар **О. Ө. Сувакпит** биле **Е. Д. Танова** оларның дыннадыгларындан алгаш көөрге, 1930 чылда С. Сарыг-оолдуң улустүң аас чогаалының аяны-биле бижээнин «Агар сандан ыяш» деп тоолу уруглар чогаалының эгези болган. Ол ышкаш уруглар чогаалының төрүттүнериниге орус, совет уруглар литературазының салдары улуг болган дээрзин онзалап демдеглээн, 1945 чылда үнүп эгелээн «Сылдысчыгаш» солунга О. Сувакпит, Ю. Кюнзегеш, К. Кудажы болгаш өскелериниң-даа уругларга бижээн чогаалдары кестүп келген. Амгы үеде уругларга чогаалдарны Э. Кечил-оол, Ч. Кара-Күске, О. Чаң-оол, О. Кан-оол, М. Эрген, Х. Ойдан-оол, В. Сагаан-оол база өскелер-даа бижээн болгаш уруглар чогаалдарының ам-даа бедик деңнелге тургустүнмааны олар дыннадыгларынга тодаргай чугаалаан.

Тыванын эртем-шинчилел институдунун ажылдакчылары эртем-практиктиг конференцияның ажылынга идепкейлиг киржип, тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезинге, шинчилелинге хамаарыштыр илеткел-дыннадыгларны кылгылаан. Эртем ажылдакчылары **У. А. Донгак** «Тыва шүлүк чогаалының тургузуу», «Амгы тыва прозада новелла жанрын тодарадырының дугайында», **У. П. Өпей-оол** «Чечен чогаал лексиказы», «Тыва литератураның уран стилинин дугайында», **В. Ч. Монгуш** «Тыва чогаал болгаш очулга», **М. Татаринцева** «Тыва чогаалга критиканың хөгжүлдези», Башкылар билин бедидер институтунун улуг башкызы **Ч. М. Чүлдүм** «Тыва литература болгаш ону башкылаарының чугула айтырыглары» деп темалыг илеткел-дыннадыгларны кылган, олар чыыштың киржикчилеринге кончуг өөредиглиг, ажыктыг, сургаалдыг болганы демдеглээр апаар.

Ол ышкаш республиканың Пушкин аттыг библиотеказының библиографы **М. С. Маадыр** «Тыва чечен чогаал номнарының үндүрүлгези», Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажылдакчызы **З. М. Монгуш** «Тыва чечен чогаал библиографиязының байдалы» деп илеткелдерин база чогаалчылар **К.-Э. Кудажы** «Тыва чогаал дайын чылдарында», **Ч. Ч. Куулар** «Тыва шүлүк чогаалының уран чедиишкини», **Э. Л. Донгак** «Белек» — баштайгы тыва тоожу» деп дыннадыгларны база кылган. Черле ынчаш

● МОСКВАНЫҢ М. ГОРЬКИЙ АТТЫГ ЛИТЕРАТУРА ИНСТИТУДУНУҢ ДООЗУКЧУЛАРЫ, АНЫЯК ЧОГААЛЧЫЛАР ЧАПСАР ҮЕЗИНДЕ.

лаазы-биле дараазында саналдарны киргген:

— Тыва литератураның чаа төөгүзүн бижиир сорулга-биле белеткел ажылдарын эгелээр, чаа арга-методтарны, принциптерин дилеп тывар дээш монографтыг шинчилелдерни чорудар. Тус-тус чогаалчылар дугайында монографияларны, чогаадыкчы портреттерни, очерктерни бижиир, чогаал библиографиязын тургузар. Ол ышкаш чогаал эртеминиң талазы-биле кадрларны белеткээр, чогаал терминнерин чурумчудар, терминкомга сайгарылгаларны организастаар, чогаал терминнеринин словарын тургузуп эгелезе эки боор.

Чогаалчы Ю. Ш. Кюнзегеш:

— 1924-1934 чылларда «Дөге-Баары», «Залуучуттар», «Кайгамчыктыг Интернационал», «Оюна хурал», «Одарладың семиртилли» дээн ышкаш, ол чылларда чогааттынганы бадыткаттынып турар ырлар амгы тыва чогаалдың эгезин салганын маргыжар аргажок. Ол чогаалдар Сергей Пюрбюнүн, Степан Сарыг-оолдуң, Василий Эренчинин, Монгуш Идам-Сүрүннүң чогаадыкчы ажылынга ужур-дузалыг болган. 1930-31 чылдарда «Шын» солунга парлаттынган «Самбукайның чугаазын» тыва чогаалдың эгезин салган чогаал кылдыр санап турар. Ол көнүгө шын эвес. Солунга ол чогаалдың баштайгы эгезинин парлаан шоолуг эвес кезинин парлаан. Ону хакас А. Мохов очулдурган болганындан чиргине тыва дыл-биле бижаттынмээн, сес-домаа хакас дылга чоок болуп турар. Адаптация (таарыштырылга) болганда тыва чогаалдың баштайгы чогаалы кылдыр үнеледири берге.

1930 чылдың алды айдан соңгаар «Шын» солунга ырлар, кожамыктар хөйү-биле парлаттынып турган. Шүлүк деп билиишкин туржук, ындыг сес безин тыва дылга ынчан турбаан. Сергей Пюрбю, Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Василий Эренчин болгаш өскелериниң-даа шүлүктери-биле чергелештир ол сес сөөлүүрелдер тывылган. 1932 чылда, ТАР-ның XI чыл байырынга таварыштыр үндүрген төөгү чугаалы деп тайылбырлыг «Кичинин чаза шапканы» деп ном парлаттынган. Ында Токаның «Кичинин чаза шапканы», Оюн Данчайның «Мээн көргеним», Оюн Шагдыр-Сүрүннүң «Канчап өөренгеним», С. Иванович «Маадыр хүрөш» деп чечен чүүлдерин парлаан. Ол баштайгы тыва чогаал ному болган. Ынчангаш тыва чогаад үжен чылдарны сөөлүүредир, дөртен чылдарның эгезинде бодунуң төрээн иезі—аас чогаалының кавайындан тура кылаштаан, делегей литературазының далайынче — реализмниң эрсминче эштип киргген.

Тыва уруглар чогаалын шинчилээринин айтырыгларынга хамаарыштыр чогаалчылар **О. Ө. Сувакпит** биле **Е. Д. Танова** оларның дыннадыгларындан алгаш көөрге, 1930 чылда С. Сарыг-оолдуң улустүң аас чогаалының аяны-биле бижээнин «Агар сандан ыяш» деп тоолу уруглар чогаалының эгези болган. Ол ышкаш уруглар чогаалының төрүттүнериниге орус, совет уруглар литературазының салдары улуг болган дээрзин онзалап демдеглээн, 1945 чылда үнүп эгелээн «Сылдысчыгаш» солунга О. Сувакпит, Ю. Кюнзегеш, К. Кудажы болгаш өскелериниң-даа уругларга бижээн чогаалдары кестүп келген. Амгы үеде уругларга чогаалдарны Э. Кечил-оол, Ч. Кара-Күске, О. Чаң-оол, О. Кан-оол, М. Эрген, Х. Ойдан-оол, В. Сагаан-оол база өскелер-даа бижээн болгаш уруглар чогаалдарының ам-даа бедик деңнелге тургустүнмааны олар дыннадыгларынга тодаргай чугаалаан.

Тыванын эртем-шинчилел институдунун ажылдакчылары эртем-практиктиг конференцияның ажылынга идепкейлиг киржип, тыва чечен чогаалдың хөгжүлдезинге, шинчилелинге хамаарыштыр илеткел-дыннадыгларны кылгылаан. Эртем ажылдакчылары **У. А. Донгак** «Тыва шүлүк чогаалының тургузуу», «Амгы тыва прозада новелла жанрын тодарадырының дугайында», **У. П. Өпей-оол** «Чечен чогаал лексиказы», «Тыва литератураның уран стилинин дугайында», **В. Ч. Монгуш** «Тыва чогаал болгаш очулга», **М. Татаринцева** «Тыва чогаалга критиканың хөгжүлдези», Башкылар билин бедидер институтунун улуг башкызы **Ч. М. Чүлдүм** «Тыва литература болгаш ону башкылаарының чугула айтырыглары» деп темалыг илеткел-дыннадыгларны кылган, олар чыыштың киржикчилеринге кончуг өөредиглиг, ажыктыг, сургаалдыг болганы демдеглээр апаар.

Ол ышкаш республиканың Пушкин аттыг библиотеказының библиографы **М. С. Маадыр** «Тыва чечен чогаал номнарының үндүрүлгези», Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажылдакчызы **З. М. Монгуш** «Тыва чечен чогаал библиографиязының байдалы» деп илеткелдерин база чогаалчылар **К.-Э. Кудажы** «Тыва чогаал дайын чылдарында», **Ч. Ч. Куулар** «Тыва шүлүк чогаалының уран чедиишкини», **Э. Л. Донгак** «Белек» — баштайгы тыва тоожу» деп дыннадыгларны база кылган. Черле ынчаш эртем-практиктиг конференцияга чугаалларны шуптузун бижиир болза, солун арнынга сыныштаазын барымдаалаан, чамдыктарының илеткелдеринин чүгле адын алаар ужурга таварыштывыс. Ынчалза-даа ол илеткелдерниң алыс утказы тыва чечен чогаалдың төөгүзү-биле холбашкан болганда, ол-ла чылдар, ол-ла чогаалчылар, ол-ла чогаалдар катаптаттынып турар. Кылыр ажылдар тодарап, сорулгалар салдынып келир болганда, ону чүгле күүседири, боттандырары күзенчиг.

Эртем-практиктиг конференцияның үезинде ырак-узак черден — Бай-Тайганың Тээли суурда 1983 чылда тургустунган «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынының киржикчилери аалдан келгеш, бир хостуг үени ажыглаан, чыыштың киржикчилеринге «Мөңгүлектің үнү» деп колдуунда каттыжыышкынының киржикчилериниң чогаалдары кирген хана солунларны аскан. Ол ышкаш оон киржикчилери хыска концертти бараалгаткан. Шүлүкчү, башкы Сайлыкмаа Комбу бистиң аравыста ам чок, сураглыг шүлүкчү Монгуш Баянович Доржуга тураскааткан шүлүүн, Чечекмаа Саая «Күнчүүмга», «Уду, сарыым», Светлана Самбай-оол лиритиг шүлүктерин, каттыжыышкынын удуртукчузу Кан-оол Чүлдүм Тээли дугайында белүк шүлүктерин чыылганнаргa таныштырган. Ол ышкаш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, билдингир бот-тывынгыр композитор, баянист Борис Чамбыттың үделгези-биле ыраажылар Чечек Монгуш, Светлана Самбай-оол болгаш өскелер-даа авторлуг ырларны күүсеткен. Оон ангыда шүлүкчү Сарыг-оол Салчак бодунуң чаа чогааткан шүлүктерин номчаан. Оларның ол алдаашкызы чечен чогаалдың сайдыралының база бир бадыткалы болган.

Илеткелдер талазы-биле санал-онаалдарга «Тыва литератураның төөгүзүн шинчилээринин айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция эки белеткелдиг болгаш өөредиглиг болган доозин демдеглээн. Ол ышкаш бо улуг чыыштың ажылынга киржип келген Новосибирскиден аалчылар — эртемденнер, Россияның Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүү Александр Бадмаевич Соктоев, дыл эртемнериниң доктору Людмила Павловна Якимова оларның чугаалары ажыктыг болгаш үнелиг болган. Тыванын чогаадындан болгаш төөгүзүнден адырылбас Токаның чогаалдарын өөредилге программазынга киирерин болгаш чогаалдарын күштүг болдуруп арттырарын чамдык санал берген кижилер база чугаалап турду. Ук чыыштың хүн айтырыынга кирбээн-даа болза, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черин аныктар-биле солуур үе келген дээр айтырыгны шүлүкчү Аракчаа Ондар көдүрген. Мөңгүн-Тайгадан келген хоочун башкы Салчак Молдуға, Чөөн-Хемчикте Шеми ортумак школазының башкызы Александр Монгуш, чогаалчылар Кызыл-Эник Кудажы, Салим Сүрүн-оол, Николай Куулар, Светлана Коалова болгаш өскелер-даа эртем-практиктиг конференция организастыг болгаш бедик деңнелге эртеннин демдеглээш, ам моон соңгаар тыва чечен чогаалдың сорулгаларынга доктаап, чамдык четпестерниң барын айытган.

Тыва Республиканың төөгүзүнге артар чечен чогаал айтырыынга болгаш Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 50 чылынга тураскаатган эртем-практиктиг конференция ажылын бедик утка-шынарлыг, организастыг байдалга ынчаар доосган.

БАЙЫРЛЫГ КЕЖЭЭ

Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң тургустунган хүнүнден бээр 50 чыл болур оюнга тураскаатган байырлыг кежээ ноябрь 19-та кежээкиниң 4 шак турда республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга болган. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин организас чок болгаш шын эвес чалалгалар чорутканындан Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл болгаш өске-даа районнардан чалаткан чамдык чогаалчылар чүгле ол кежээге киржир болганынга хомудаан артканнар. Театрга чыглып келген кижилер оон соогунга өөзүн өттүр доңуп, «барып-барып найысылалдың культура одаа ындыг боорга мунгаранчыг-дыр»— деп арада чугаалажып орар чорду. Шынап-ла, соогу дидиренчиг. Театрның удуртукчулары та чүүү көрүп турган улус.

Байырлыг хуралдың президиум столунга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдей, Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин кежигүнүнери олурупкан. Байырлалдың кежээзин Тыванын Чогаалчыдар эвилелиниң баштаар черинин даргазының хүлээлгезин тур күүседип турган. Чугаалар чогаалчысы **О. Ө. Сувакпит** эге сес-биле ажыткан, чогаалчы **Александр Александрович Даржайга** илеткел кылыры-биле сестү берген. Оон илеткелин солунда пардаан болганда, ону допчулай чугаалавас бис. Чогаалчыларның ол чыыжынга Президент **Шериг-оол Дизижикович Ооржак** чогаадыкчы эвилелдин чартык үүс чыл ою-биле республиканың бүгү чогаалчыларынга үүректин ханыгындан изиг байыры чедирип, чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээн. Ол ышкаш чогаалчылар чоннун угаан-бодалын, амыдыралын болгаш күзел-соруун боттарының чогаалдарынга көргүзүп келгенин, чечен чогаалдың культураның болгаш уран чүүлдүн чарылбас кезээ болуп турарын, даштыкы болгаш янзы-бүрү нация кижилериниң чогаалчылары-биле найыралчы харылзааны тударын база республика иштинде байдалды, Чазактың салган сорулгаларын амыдыралга боттандырар үүле-херекке телептиг үлүүн киириштирин ол бодунун делгеренгей чугаазында айыткан. Шак-ла ындыг байыр чедиришкинин, күзээшкиннерни Тыва Республиканың Дээди Советинин Даргазы **Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей** чугаалаан, Тыванын чогаалчыларынга ачы-дуза кылдыр 25 мүн рубльди Дээди Советтен бээрин заазаан.

Оон соонда тус-тус организацияларның удуртукчулары чылыг сестерни чугаалап, байырлыг бижиктерни тыпсып, суй-белектерни сөңнеп тургулаан. Тыва Республиканың культура министринин оралакчызы **В. Мартай-оол**, эртем-шинчилел институдунуң директору **Ю. Аранчын**, иштики херектер министринин оралакчызы **Д. Ховалыг**, улус өөредилгезинин министри **К. Комбу**, Кызыл хоорүүкомнуң оралакчы даргазы **С. Аракчаа**, уран чүүл училищезинин директору **В. Нагорный**, парлалга болгаш информация министри **А. Даржай**, Чуруктулар эвилелиниң баштаар черинин даргазының оралакчызы **Д. Тойбухза**, ном үндүрер черниң кол редактору **И. Куулар**, Бойдус болгаш экология министерствозунуң килдис эргелекчизи **Ш. Суван**, культура ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы **С. Баир**, телерадиокомпанияның даргазы **Т. Салчак**, культура ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы **Е. Захариненая** болгаш өскелер-даа байыр чедирип, чамдык чогаалчыларга сүй-белектерни тывыскылаан.

Бир демдеглеп хаар чаа эгелээшкин болза, коллективинде ажылдан турар чогаалчыларга дужаад өзүгаар акша шаннаалдарын тывысканы болур. Улус өөредилге министерствозу, телерадиокомпания, юм үндүрер чер боттарында ажылдап турар чогаалчыларны шаанаанын чыылганнар удуг сеткил ханыышкын-биле деткээн. Оон ангыда чамдык чогаалчыларын уттуп алган-даа болза, Чөөн-Хемчик районунуң культура ажылдакчылары чаңгыс чер-чурттугларынга белектерни чорутканы өөрүнчүг, мактанчыг болган. Ол ышкаш Хакасиядан болгаш Даг-Алтайның чогаалчылары байырлыг телеграммаларны чорутканын чогаалчы Александр Даржай дыннаткан.

Байырлалдың киржикчилериниге хөгжүм-шин театрының, «Тыва» ансамбльдин, «Күзел» театрның ийи-чаңгыс артистериниң концерти сеткил-сагышка арай-ла четпейн баргай. Тыванын чогаалчылары боттарының байырлыг кежээзин ынчаар доосган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Тыванын Уран-хөгжүлде ажылдакчыларының эвилелиниң даргазы.

ЧУДУ-КАРАЛААР ЧОРУКТАН УШТУНУП КӨРЭЭЛИ

(Реплика орнунга)

Шаандакы, турнугуушкун чылдарының байдалы-биле Тыванын чогаалчыдарының 50 чыл оюнун байырлыг кежээзи негей тон кеткен каш көрүкчүлер мурнунга, соок-дожаң театр сценазынга болуп эрти.

Улуг ССРЭ-ниң бустун дүшкенин сактып, рыноктун хайбачыдынын дугайында ыглаңайнып, диленип, колданып пат-ла болдувус. Мындыг хөөнбиле ажылдап, удуртур болза, бөгүнгү Чогаалчылар эвилелиниң эн-не кол, хүндүлүг кижилери Кызыл-Эник Кыргысович, Монгуш Бора-Хөевич эртем-практиктиг конференцияга-даа, байырлыг кежээге-даа дөрже, президиумче чалаттырбаан, тыва чогаалга көнүгүс хамаарышпас кижилер олуруп турду. Мен бодаарымга, бистиң хоочун улуг чогаалчыларывыс хомудаан, ол бүгү «спектакльга» киришпес бодап алганнары ол.

Чеди-сес номнарның автору, салым-чаванның ажылчын, шүлүкчү Виктор Сагаан-оол шаннал, суй-белек-даа албады, чылыг сес дыннавады. Хурал соонда мунгаргай базып үне берди.

Чогаал критиктеринге бичиндва кичээнгей салбадылар. Аныяк критиктерге турасказалдыг суй-белектерни тутсур турган. Ынчалза-даа суй-белектер хүлээп, тутсурунга үе чидирбейн, залда олурган номчукчуларның чугаа-сөзүн дыннап (районнардан келгилээн чогаалчыларны чон көрүксеп, дыннаксап турганы чөп), шак ындыг чаа өзү-биле режиссуралап алыр болза, чогуур боор деп саналдыг мен.

Черле ынчаш күрүне чергелиг чазак баштынчылары киржи бээр кежээлерни, байырлалдарны, хүлээп алышкыннарны, тук кедүрүүшкүнү, Шагаа, Наадым эрттирерде доктаамал ажылдап турар, тускай шалыныг (массалыг байырлалдар режиссеру) кижини тургузар үе келген. Оон башка ыянчыг-даа, чаржычыг-даа үүлдерге таваржып эгелединис. Өске күрүнелерде ындыг специалистер, церемониал талазы-биле чөвүлекчилер дыка шыырак ажылдап турар. Президентиге кандыг галстук кедиреринин, даштыкы делегацияларны канчаар үткүп, канчаар олуртурун, эстчемин шын салырын (чамдык даргаларывыс шампан дашказын безин тудуп билбес боор чорду), чон мурнунга канчаар үүве чугаалаарындан эгелээш, сагыыр ужурлуг үүлдерни өөренир апаар. Бистиң шыырак, арга-мергежилдиг удуртукчу даргаларывыс (ылангыя кожуннарда) чон мурнунга үнүп, чугаа кылырда белеткенип албайн, биеэги-ле байдалбиле узун, төнмес-батпас, маажым бодаалдары-биле авторитедин чидирип ап турарын эскербейн турарлар. Аныяк кижилер ол бүгүнү дораан эскерер. Оон соонда удуртукчу даргаларны хүндүлевес үүве оон тыптыр.

Үүве эрттирерде чуду-каралаар чоруктан уштунун алырының дугайында, тыва нация дээш чоргаар, эки белик, хөрээ хостуг чоруур үүве болганда, бо талазы-биле чугаалаксаар, бижиксээр бодалдарым ам-даа көвей.

Сергей БАИР.

КОРГУНЧУГ ЧЕР ДУГАЙЫНДА ЧУГАА

1992 чылдың ноябрь айны сөөлүүредир үнген № 45 (630) «Аргументы и факты» солуннуң бешки арында бижээнин өзүгаар алырга, Бутырка кара-бажында амгы үеде 5 мүн хире кижи олуруп турар. Кара-бажын корпустарының аразында «Пугачев суургазы» деп коргунчуг чер бар. Оон чииртими аажок: дээди хемчег-биле ялаттырганнарга хамаарыштыр суд шиитклин анда күүседир үүве-дир. Ында чепсектиг таныылдар анда эккелген кижилерни үүгле эц сөөлгү катап көөр, а «Пугачев суургазының» иштинде чогум үү бооп турарын олар безин билбес. Шииткел күүседир үеде анда прокурор, эмчи, кара-бажың начальниги болгаш күүседикчилер турар. Чажыт ол кара-бажынга баргаш, чамдык үүлдерни билип алган корреспондент В. НИКИФОРОВТУН допчу үүлүн моон адаанда парладывыс.

Бутырка кара-бажыны чажыт албан чери болганда, оон дугайында өлдептиг дамчыыр чугаалар бар. Чижээ, Сталин үезинде шиитклди бир хөрээжен кижи күүседип, оон мурнунда күштеткенинин өжээнин негеп ап турган дижир. Ам чугаалажып турары мындыг: «Шаажылаар кижини кызыл коридорже киирпкеш, эжиин дугланган, тускай камерада пистолет кажан ол кижи коридорнун ужунга келирге, оон чушкуузунче чаазыг чокка болу боолааръ. Иштики херектер министерствозунуң иштики шериглериниден беш солдат шиитклди күүседир, оларның бирээзинге куруг дарылыг боо берип каар деп чугаа база бар.

Шаажылаткан кижинин өлгенин эмчи бадыткап демдеглээр, ол үеде анаа прокурор болгаш кара-бажың начальниги турар. Өлүртүп шаажылаткан кижиниң мага-болун тускай контейнер-биле бир өрээлче аппаар, аңаа өрттедир, хүлүн агаарже чаштырыптар. А шаажылаткан кижиниң төрелдеринге мындыг допчу дыннадыгны чорудар: «Шииткел күүсеттинген». Даштыкы бир таныылдың чугаазын өзүгаар алырга, шииткел күүселикчилери үүгле беш чыл дургузунда анда «албан кылыр». Ынчалзажок оон чугаазының шынының бадыткаар арга кайда боор. Бо бүгү чажыттарны чажыдар, тодаргайлаар аргам чок болган. Ындыг болза-даа чамдык үүлдерни мүн-не билип алдым.

Дээди хемчег-биле шииттиргеннерге тускай офицерлерни быжылап каар. Олар демги кижилер-биле ажыл кылыр оларга дузалаар сорулгалыг. Ол офицерлерге биеэгиге үдедип алгаш, шаажылалга шиитгиргеннериң олурар черинге (камеразынга) чеде бердим. Ынчаарга «шаажылаттырар кижилер камерезы» деп сөстү ол кижилер дыннап турда чугаалаары күзенчиг эвес дээрзин менээ баш бурунгаар сагындырган: «канчап билир силер, өршээл көргүзүп каар магат чок-ла болгай».

Шаажылаттырар кижилер олурар өрээлдерге чедерде, элээн каш хаалгаларны эртер, соонда хаалга дуглалбаан шазында, кирер хаалган ажыттымас. Ында хайгаарактыг таныылдарның чепсээ үүгле резина моң болду. Шаажылал азы өршээл маңап олурар кижилериниң өрээлиниң эжиин ажыдарда, демги офицер мынчаар сагындырды: «Шак эвээш эвес бе, ынчаарга үүү дээш дээди хемчег-биле шиитгиргеним айтырбайн көөр силер, мында олуруп турар кижилериниң арын-чүүрүп-де өлүрткен чаңгыс эвес кижилериниң амы-тыны, кызыл ханы бар»...

Шаажылал азы өршээл маңап олурар Дмитрий Пикалов үүгле 23 хире харлыг, оон-биле чугаалажырынга дораан чөпшээрешти. Камерада ол чаасказан эвес, бир эштиг. Ол кижи-биле чугаа кылырындан боду ойталаан болгаш өскээр көрүү берди. Пикалов-биле чугаа үезинде ону өскээр аппарын негеп турду.

Пикалов чугаазын мынчаар эгеледи:

— Бо камерада үш ай олур мен. Мында чурумга, кадагалап турарынга хамаарыштыр хомудалым чок. Арыг агаарже үндүрери көрдүнмээн үүве-дир, үш ай дургузунда үүгле чаңгыс катап арыг агаар тындым. Дээрже көрдүм. Мында чаасказан эвес, эштиг олурарым эки-дир. Кударанчыг үүлдер дугайында чугаа кылбазын орадажыр-дыр бис. Бурган дугайында хөй чугаалажыр бис. Кады олурар кожам — үүдүлгелиг: тейлеп-ле, тейлеп-ле турар.

Ол өрээлде шажын номнары хөй болду. Пикалов сагыл четтирер бодаан, ынчалзажок анаа шажын кижизи келбээн. Келирге, дораан сагыл четтирер болап турар...

Кара-бажың начальниги оралакчызы А. Губайдулин-биле база чугаалаштым. Ол мынча дээн:

— Бо кара-бажындан чаңгыс-даа кижи дезип үнүп ыдаваан. Дээди хемчег-биле шиитгиргеннерни кижилерни тургузар бүгү аргалар болгаш байдалдар бисте бар. А шиитгиргеннерге кижилер мында дыка үр үеде олуруп турар. Бир кижи үш чыл дургузунда шаажылалды азы өршээлди маңап олурбушаан. Шажын кижилерни чалап турар бис, элээн каш кижи сагыл четтирериге белеткенип турар. Шиитгиргеннерден хомудал шоолуг келбейн турар. Оларга үүве дамчыдары көрүнмээн. Ынчалзажок үүве дамчыдарын чамдыктарынга чөпшээрей бээр-дир бис. Хоруудал черинин начальниги оларның-биле хүн бүрүде чугаалажып турар. Хоолуу-дүрүм талазы-биле оларга тайылбыр, бээрин, дузалаарын оралажып турар. Өргүүдел киирерин боттары күзевес кижилер база бар, оларга сүмелээр, дузалаар апаар. Сөөлгү үеде дөрт кижиге өршээл көргүскен, ийи кижиниң шиитклин хевээр арттырган.

Дээди хемчег-биле шиитгиргеннерге кижилерни канчаар көрүп турарын сонуургаан айтырдым. Начальниктан оралакчызы ажыт-чажыт чокка мынчаар чугаалады:

— Дээди яла-биле шиитгиргеннерни сагыш-сеткил талазы-биле ангы-ангы көрүп турар-дыр бис: ажыл-агый талазы-биле хөй самчыгдал кылган, боолап шаажылаар кылдыр шиитгиргеннерни, кеэргээр-дир мен, а хөрээженнерни, чаштарны кам-хайыра чокка өлүрген, күчүлээн херектеннерни кеэргээри берге үүве-дир. Ындыг-даа болза, өжээн сүрүп черле болбас үүве ыйнаан.

Кара-бажың эмчилери үүнү чугаалаар эвес деп сонуургаш көрдүм. Бутырка кара-бажының эмчилери мынчаар чугаалаар үүве чорду:

— Дерзин үүлгедиглер кылып, хөй кижилерни күчүлээш, өлүрген дерзин херектеннерни эмнээр безин хөөн чок болгулаар үүве-дир. Ынчалза-даа ам канчаар, олар кижилер болганда, демей-ле эмнээр апаар. Оларның дижин, кулаан, боостаазын болгаш өске-даа органнарын эмнээр ужурга таваржып турар-дыр бис. Шаажылал маңап олурар кижилернин сагыш-с

СЦЕНАДА — 47 ИЙИС ЭЖИШКИЛЕР

Ужуражылга-көрүлде

Ийистер— өг-бүленің өөрүшкүүр, чаагай байлакшылы, чоргааралы. Ийистер — чонуң солуургалы, магадалы, адаарлы. Ийистер-биле ужуражыры амыралдың база бир сагыш-сеткил дойлуушкунуг, хүндүткелдиг болуушкуну.

Республиканың улусчу чогаадылга болгаш ус-тывыш төвүнүң чалазы-биле пайысыладын культура төвүнүң концерт залынга сөолгу үелерде бир-ле дугаар көрүкчүлер залды, балконну чүгле доддур олурбаан эвес, а харын аразы-биле кижи эртер арга чок кылдыр тургулапканнар. Көрүкчүлерниң хөй кезии-ле аныяктар.

Сценада өг-бүлелерниң эне-аас-кежиктиглери — ийистер. Шупту 25 эжеш ийистер часкы черинің он-баазын чечектери ышкаш кеттинипкен чараш, кааз мөгейгиннер. Оларның муринда хөй санныг көрүкчүлер, культура ажылдакчылары — жюри кежигүннери.

Шак ынчаар Тыва Республиканың төөгүзүнде солун болуушкуннарның бирээзи «Ийистер-92» деп конкурс бодунуң эгезии алган.

Конкурска киржири-биле келген пайысылалдың бодундан, ыраккы Тожу, Мөңгүн-Тайга, Өвүр районнардан, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Танды, Тес-Хемден дээш, шупту 47 ийистериң таныжылгазы кежээнің удуртукчулары актер Николай Ооржак, культура ажылдакчызы Джульетта Суадуй кылган соонда, ийистер аразында конкурс эгелээн.

Баштай ийистере конкурстуң ажылынче хапылан кирип аары-биле тыва чогаалчыларның чогаалдарындан үзүндүлерни номчуп, оларның авторлары, кандыг чогаалдардан үнгенин илередир айтырыглар салдынган. Бо талазы-биле чалаткан ийистер ном номчуурунга ынзан көргүзүп, шупту айтырыгларны тыпкыннар. Шылгарааннар жюриден баштайгы саннарны чаалап ап эгелээн. Ийистер оон соонда тывызыктар тыварынга база тывынгырын шенешкеннер. Тывызыктар колдуу хөгжүм хереклелдиг хамаарылгалыг болганы-биле ийистерге чиик бэйдалдыг эткен. Чайгаар-ла конкурстуң айтырыглары, арга-дүржүлгазы-биле ноябрь, декабрь айлар чагыдылганын эң-не таарымчалыг айлары болуп турар. Чамдык чагыдын алыкчылар чагыдылгазын четчеп доозар, чамдыктары келир чылын чагыдылга чок негелделери нарыдан, ийистерден тывынгыр, шимченгир, угаангыр чоруктарны негеп олурган, а көрүкчүлерге солун, хөглүг, каттырынчыг үелер көвүдеп эгелээн. Ийи ийис эжишки үнүп келгеш, бир-ле тоолду чаңгыс домактан, дараалаштыр, дүргеи-чугаалаар маргыш көрүкчүлерниң кара баарын кадырган. Маңаа тоол маадырлары «ирей ирип, кадай кадып»-даа турган, бо үеним аайы ындыг болчук бе, алдын чуурга адыштапканнар, алдын балык четкилеп алганнар көвүдеп-даа турза, оюн ол, чигин чире чуртай берген төнчүлүг чаңгыс-даа тоол чок болган... Мында тоолчуларга берген, сапаан минуталар, секундалар-ла кемниг болган боор.

Ийис уруглар аразынга эр кижини байырлыг кежээге белеткеп, даштыкы хевирин кинрип хепкерер онаалга зал иштинге «ыы чокта» карак чаштарын төгүлдүрген. Чүге дизе ийи ийис эжишки кыстар так кылдыр куспактанчын алгаш бирээзи оң, өскези солагай холдары-биле эр эжин хепкерип, каастаар апаар. Үе кызыы, ажыл нарын. Хөй ийис кыстар жюриден чогуур саннарны алганнар.

Спортчу оюн конкурузунга хары угда он кижи (эр, кыс) киржип маргышканы сцена кырында ийистерниң-даа, залда көрүкчүлериниң-даа сонуургалын хайныктырыл, адыш часкаашкыны дажаан хем дег дагжап, алгы-кышкы «алдан дөрттүң» шөл кырын сагындырган.

Эң-не солун чүве ийистериң уран-талантызын илередир конкурстар болбайн канчаар. Чөөн-Хемчиктен эжишкилер Лина, Александра Бегзикеевналар «Авай» деп ырны ырлавышаан, бистиң бо экономика талазы-биле аар-берге, корумчурум айтырыы коргунчуг, суртенчиг апарган үевисти шоотканн кожаннары-биле эш-өөрүн мөөрейже кыйырганнар. Оларны Кызыл хоорайдан эмчи эжишкилер композитор Б. Кенешке үдеткеш, оон «Тыва кыска» деп ырын кыңырадыр бадыргаш, Лидазы «Херээженге», а Леназы «Эмчиге» деп шүлүктерин номчуп, сагыш-сеткилдерни доюлдурганнар. Танцылап-самнаарынга Эрзинден келген юрист эжишкилер Ай-Суу, Айслу Бараимаалар, танцылавышаан, ойнаарактар ышкаш шиметтинипкеш, хоюг ырны бадырынга онза салымнын Кызыл-Мажалыктан Надежда, Галина Эртине-Очурлар көргүскеннер. Каттырынчыг көргүзүлер бараалгадырынга Мөңгүн-Тайгадан келген эмчи эжишкилер Саглай, Саглаш Эрес-ооловналар көрүкчүлерни кайгатканнар. Тожуның уран үүлүнүң идепкейлиг киржикчилери база-ла эмчи эжишкилер Ирида, Нина Шириг-ооллар «Дээрбечи угбашкылар» деп үзүндүнү театр артистери-биле дөмей күүсеткеннер.

Ийис эжишкилер кандыг-бир көргүзүг кылып турда, залда көрүкчүлер база аная олурбайн турганнар. Олар сценага үнүп келген канчаардаа ылгавыр чок дөмей ийистерниң аттарын шын илередиринге идепкейлиг киржип, конкурстуң удуртукчузунуң тускай белек шанналарын ап турганнар. Ийи ийис мүнне ажырбас, а кажан Орлан, Эрес, Мерген эжишкилер — үш ийистер үнүп кээрге, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемден келген ооларының моозу Орлан, өскезин Эрес, дуузу Мерген деп адаары кончуг-ла нарын болган. Бир угаан эки, ийи оон эки... дижири дег, хөй көрүкчүлердөн шаннал алыр кижи маңаа база тывылды.

Конкурс чоруп турда, чалаткан ийистериң улуг назылыглары 52 харлыг Эрэниниң кадарчылары Баадыр Маңчыдай, Юрий Дүгер Ленин аттыг совхозка ак сагыштыг күш-ажылы-биле макталдыг ажылдап, өг-бүлези аас-кежиктиг чурттап чоруурун көрүкчүлер чылыы-биле үткүп ап дыннааннар.

Ийистер-биле ужуражылганың база бир солун тывыжы «Даржай мөге девип турда...» деп чораанывыс мөгениң ажытөлү хары угда 6 ийистер үнүп келирге, чон-магадан ханмаан. Алды ийис дээрге үш ийи-ийи ийистер-дир. Зина, Дина, Дыртый — санакчылар, Владимир — тудугжу, Юрий— электрик, шупту Өвүрде, а ажылчын Дыртый-Сарыг Самагалдайда ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларның чүгле (ажы-төлүп санаваска) боттарынып 25 оглу, кызы аас-кежиктиг чурттап чоруурлар.

Ийистер-ле чай чок турган деп болбас. Чөөн-Хемчиктен чолаачы эжишкилер Орус-оол, Биче-оол Саттар чон муринга үнүп кээп, боттарының шаналын көргүскеш, көрүкчүлерге тывызыктар салгаш, оларны шуут тулдурганнар.

Ийистер ол кежээ каш дакпыр өөрүшкүнү көөр-даа салымныг турдулар. Бажың-Алаак школазынга чаңгыс класска өөренип чораан ийис эжишкилер Мария, Мара Мунуяевналар-биле культура ажылдакчызы Раиса, Кызылда № 9 школада башкы Нина Дуган-ооловналар бо кежээ дужуп кээп, каткы-хөглүг, хайныышкыныг сеткилдиг ужурашканнар.

Конкурс орту кирип турда, сцена кырында Чадааныың № 2 школазының күш-культура башкызы Шулуун Ондар үнүп кээп, чорук чораан бир суурга «Шын» солундан бо конкурстуң чарлалын номчааш озалдап-даа болза, ийис эжи «Алдан-Маадыр» совхозтуң чолаачызы Шолаан Шүршеновичии ап алгаш келбээдин хомудап чугаалады. Ол боду ышкаш чарлалды озалдап дыннааннар ам-даа барыңга бүзүрелдиин илередип турду.

Конкурс мурнунда, үезинде, соонда хөй-ле ийистерге ужуражын, дыка-ла хөй солун, уттундурбас ийистерге ужуражыр, оларның өөрүшкүмаңнайлыг чугаазын кулаамбиле ылап дыннаар, мынча хөй ийистер чаңгыс черге турганын авамайның кажаазында ийистээр өшкүлериниң анайларын санап, тудуп чоруурум дег, санап, холдарын тудар аас-кежиктиг болдум. Қаракталарыда өөрүшкүүң оттары чыраан, эриннериниде каткы-хөгүүн им-демдээ чүгүрүшкен ийистерни көрүп ора, чонумга хөлалыг корум-чурумнуң дуурелдиг айтырыын, хол-бутту кижевией тутқан экономиктиг мунчулганың үезин уткан чай чок кадында мындыг одуруглар-даа бижип орган үем бар:

Чайгы бойдус өңүр чараш
чечектерин
Чаңгыс черге боодай тудуп
эккелгензиг,
Шапкын сугнуң сайы ышкаш
ылгаштырбас
Чараш дөмей иезиниң
ийистери.
Каткы, хөглүг хүлүмзүрүүн
дарган кижи
Каннап, шуткун чаңгыс
хепке кудуп каанзыг,
Чазык арын ийи дөмей караа
ышкаш,
Салчаттынмас адазының
ийистери.

Ийистерге чүгле чоргаараның чорбас, оларның амыдыралынга эки үүлдерни кылып чоруур кижилерге база бо хүн душкан мен.

— Конкурсче бистиң Чөөн-Хемчик райондан шупту 6 ийис 12 кижини эккелдивис. Оларга командировка хандырылгазындан ангыда, кожуунуң культура килдизиниң тус-тус шаналарын белектеринде ап чор бис — деп, районда чурт-шинчилел музейинин филиалының эргелекчизи В. К. Бурунаа чоргаараалдыг чугаалады. Хомуданчыг чүве өске районнарда ийистер дугайында мындыг сагыш човаашкын көзүлбейн эрткени болур. Бо районнуң Тева-Хаяда ийи чыл бурунгаар «Ийистер ниитилели» тургустунган. Ында алды ийис (он ийи кижи) хаара туттунган, ийис Лина Бегзикеевнага удуртқан ажылдап турар. Олар ийистериниң төрүттүнген хүндир чагыдылга чок оруп турары оларның удуртукчуларының бо херекти тоовайн турарын көргүзүп турар.

Үстүнде ады үнген солунларның соондан эвээш-бичедаа болза, «Тываның аныяктары», «Эне сөзү», «Сылдысчыгаш» солуннар чоруп турар.

(Бистиң корр.).

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

КАНЧААР ШЕГЛЕП БОЛУРУЛ?

Мен болаарымга, арагалаашкын дээрге, кижилериң социал байдалының айтырыы болур.

ТАР турар шагда улус арага садып ишпес чораан. Чүге дээрге араттар хууда ажыл-агыйлыг турган. Чуртка долу рынок харылзаазы колдап турган. Өг-бүле бүрүзү мал-маганыг, акша-көпеезиндаа сапап билир, артык чүве черле садып албас, бүгү-ле чүвеге камныг чораан. Арага садып алыры дээрге артык чарыгдал-дыр деп санап чораннар.

Чогум-на арагалаашкынның эгези 50 чылдарның төнчүзүнде—алдан чылдарның ортан үезинде эгелээн деп бодаар мен. Ылаңгыя аныяк-өскеннин, школа назылыг элээди уруг-дарыгның арагаже сундулап эгелээн үези ол деп болур. Оон мурнунда — дайын үезинде, дайын соонда — улуг улус ийи-чаңгыс ишкилептер турганы шын чүве. Ыччалзадаа олар эскертинмес турган. А чеден чылдар үезинде массалыг арагалаашкын тергиндээн турган.

Ынчан көдээ чон сууржуң байдалче кирген турду. Колхозтарны совхозтар кылдыр эде организастаптар орта, көдээ суурларга артык ажылчын күжү тыптып келген. Чүге дээрге совхоз директору штаттан дашкаар кижилерни ажылга артыкка хүлээп алыр эргези чок. Өскээр чугаалаарга, көдээге ажыл чок кижилер чоорту тыптып келген. Тыва кижи болунуң аалындан, суурундан өскээр үнер хөөнү чок, кайнаар-даа барып ажыл дилевес, аная олуруп бээр болдур ийин. Ылаңгыя 30-40 хар хире назылыг херээжен улус ажыл чок артканнар. Шынында ажылдаксаар, эки чурттаксаар кижилер-дир ол, хууда мал тударын база кызыгаарлап каан турган болгай. Ол үеде күрүне-даа, партиядаа бисте ажыл чоктар чок деп санап турган. Ажыл-биле оларны хандырып шыдаваан.

Оон кадында ортумак школа дооскан уруглар, ооллар болгаш шергген халашкан ажыл чок аныяктар база немешкен. Олар суурдан суурже аттыг шаап чоруурлар, сезонныг ажылдарга киржир, ол-ла-дыр. Бир бажыңга чыглып алгаш, гитара кангырадыр. Чалгараараш, демги арага деп чүвени ижитерлер. Аныяктар көдээге башкылап, эмчи бооп, агроном, зоотехник бооп ажылдап болур деп чүвени угаап билгеш, Кызыл хоорайда ортумак өөредилге черлеринче, башкы институдуче, Саян ажыр эмчи, көдээ ажыл-агый институттарынче кирерин кызыдып, ону доозуп чоруп турган. Ынчангаш бистиң кадрларывыстың хөй кезии башкылар, эмчилер, көдээ ажыл-агый ажылдакчылары болганы ол-дур.

Ол чылдарның школаларының сес класс дооскан өөренникчилери шайлаар боор чүве. Ол шайлалга арага-хымыс чок эртпейн турган дизе чазыг чок боор. Ада-иелер, башкылар, доозукчулар холуй олуруптар. Ала-иелер-даа ижипле турар, башкылар-даа «шелип-ле» турар, доозукчулардаа шенеп-ле турар. Он класс дооскан соонда шуут улуг шайлалга болур. Ол көдээ аас дивээн доозукчу черле турбас деп чугаалаза хөөрем эвес боор. Бо бүгүнү кайын билип алдыг деп айтырарлар бар бооп чадавас. Мен башкы училищезинге башкылап, ону директорлап чораан үемде, сес база он класс дооскан өөренникчилер-биле чугаалажыра чажырбас, чугаалап бээр чораан.

Оон ынай соңгаарга дээди өөредилге чери дооскаш келгеш, диплом чуур деп чүве база тывылган. Шуут-ла бир куда душкен чүве-биле дөмей, 70-80 хире кижилер киришкен болгулаар.

Сөолгү чылдарда куда душкен черге аныяктар столу деп чүве тыптып келген. Аныяктарга өске бир өрээлге стол салып бээр. Өгленишкен аныяктарның чаңгыс классчылары аная са ишкеш баргылаар таварылгалар бар.

Оон ынай арганың хоразының дугайында хиледи хөй-ле чүве чуулаап турар. А херек кырында эртемниң ханы шинчилелдеринге даянып алгаш, кижилериң угаанмедерелинге киир арганың хоразының дугайында тайылбырлап турар чүве черле чок. Харын чоокта чаа телевизорга Кызыл эмчилериниң арагалаашкынының хайындан азрыг, бертик-межел бооп төрүттүнген чаш уругларның фоточуруктарын көргүскеин кончуг-ла дээштиг болду.

Бистиң найысылалывыс Кызыл хоорайда Сибирьде чок дээн санитар музейи бар деп чүвени чон шуут уткан-дыр. Сибирьде үш ындыг музейлериң эң тергиини ол болуп турар. Ында арага аарыындан өлген кижиниң базарын спирттеп каан. Оон-даа өске чүүлдер элбек бар. Музейни кижизидилге ажылынга ажыглаза чогуур.

Мен бодаарымга, арагалаашкынны шеглээринге башкыларның, ада-иелериң ролю улуг болуп артышаан-дыр. Амгы үеде тоску болгаш онгу класс дооскан аныяктарның шайлаагазын канчаар эрттирзе чогуурул деп айтырыгны башкылар, ада-иелер шиитпирлээр болза, эки боор деп бодаар мен. Бөгүн школаларда социал башкылар деп башкылар бар-дыр. Үстүүртен айтышкын-биле ону шиитпирлээри берге.

Сөолгу чылдарда тывылгаш, нептереп кел чыдар куда душкен черге аныяктар столу деп чүвени кылбаза чептүг боор деп бодаар мен. Чүге дээрге бо үеде бис тыва улустуң буянныг чаңчылдарын диргизип, ону катап эгидип турар болганывыста, куда душкен черге ындыг ангы стол хереглевес болза эки.

Дипломну «чуурун» кижи боду-ла билир ыйнаан. Ындыг-даа болза чүве хемчээлдиг боор болза деп идеген ор мен.

Арганың хоразының дугайында ханы уткалыг тайылбырны 4-кү класстан эгелээш, 11-ги класска чедир арага ишпес өөренникчилер аразынга чорудар деп саналдыг мен. Арганы ижип чоруур аныяк кижилерни чаа торгаар, эмнээр дээрден башка оларны кижизидери берге. Оон ынай Кызыл хоорайда ол кайгамчыктыг санитар музейин өөренникчи бүрүзү, студент бүрүзү башкылары-биле кады кээп көөр болза эки-ле чүведир ийин.

Арагалаашкын айтырыы дээрге социал айтырыг деп үстүнде чугаалаан болгай мен. Ындыг болганда, оон-биле демисел чорударда эң-не кол чүве — социал айтырыгларны шиитпирлээри болур. Ол чүл дизе, хууда арат ажыл-агыйын сайзырадыры, фермерлерниң, кооперативтериң (мөлчүкчү эвес) саныын көвүдериң, кижилерни ажыл-биле хандырары болур.

Кижиниң экономиктиг сонуургалы чок болза, арагадан хосталыры берге. Бир эвес кижи бай-шыырак, мал-маганыг, бажың-балгаттыг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, машина-балгаттыг, кадык-шыырак, аас-кежиктиг чурттап орар болза, арага ишпес боор-дур ийин. Ол чырык чер кырынга үр-ле чурттаарын кызыдар, кадыын камнаар, ол күш-ажылдан хамааржыр-ла болгай. Социал айтырыгны шиитпирлээри дээрге, ындыг амыдыралды чедип алыры-дыр деп бодап ор мен. Хоруур, дужаар арга-биле чүве чедип алыры берге.

Арбычыга ДАРЖАА.
Пенсионер. Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы.

Бир материалга хамаарыштыр

ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛ-ДЫР

Барыын-Хемчик районунуң Аксы-Барлык ортумак школазының төөгү башкызы Шанчы Саттың «Шын» солунуң бо чылдагы 185, 189, 210, 214 дугаарларына парлаткан, 8-11 класстың өөренникчилеринге таарыштыр бижээни чүс чаарби дөрт сөстүг «Тыва төөгүзүнге тайылбырлыг словарь» деп ажылы Тываның төөгүзүн төрээн дыл кырынга эки, хандыр билип, өөренип алырынга улус-дуза болуп турар. Тыва төөгүзүнүң дугайында бар номнарының хөй кезии орус дыл кырында болгаш тыва дылга Тываның төөгүзүнүн өөредилге номнарын парлап үндүрбейн турар болгай. Оон ужурундан тыва өөренникчилер, аныяктар бодунуң чуртунуң төөгүзүн эки билбейн турар. Ону барымдаалаш, башкы Ш. Сат тайылбырлыг словарыны тыва дыл кырынга кыска, тодаргай, кижи дүргени-биле билип аптар, бөдүүн, төөгү сөстерлиг тайылбырлааны кончуг солун болгаш дээштиг-дир.

Авторнуң тайылбырлыг словары эрте-бүрүнгү түрк кагаатаан эгелээш ТАР-га чедир Тываның төөгүзүнүн үе-чадазын барымдаалап тургусканы хөлчок солун, билип алырынга эптиг. Ынчангаш Тываныстың төөгүзүнүн хамаарышкан дыка хөй биилиимес сестевни, артпазының хемчеглерин ап чорударлар. Ынчангаш чагыдылга дугайында тайылбыр ажылдарының дээштиг үезин чоруп турары бо.

Улуг-Хем районда чагыдылга байдалын алгаш көөрге мындыг: районда чагыдылганың мурнунда чанчыл бүзүгаар «Шын» солун чоруп. бо хүннерде солун 2000 ажыг кезек чагыттынган. Оон соонда бистиң район солунувус «Улуг-Хем» 900 ажыг кезек болуп турар. Районнуң харылзаа салбырларының аразында чарлаттынган көрүлдеконкурс негелдезин бүзүгаар шаннадыг черлерге чедиринге ам-даа ийи мүн хире кезек «Улуг-Хем» чагыдылгазы хереглеттинип турары ол болур.

Район иштинде амдыызында көскү ажылдарны Хайыракан, Арыг-Үүү, Ак-Тал суурларда харылзаа салбырлары мүн-не чүгээр чорудуп турар. Ниитизи-биле солун чагыдылгазының байдалы дүвүренчиг деп айтыр херек. Чамдык бюджеттиг организациялар бизин бо хүннерге чедир чагыдылга чок оруп турары оларның удуртукчуларының бо херекти тоовайн турарын көргүзүп турар.

Үстүнде ады үнген солунларның соондан эвээш-бичедаа болза, «Тываның аныяктары», «Эне сөзү», «Сылдысчыгаш» солуннар чоруп турар.

(Бистиң корр.).

ЕВРОПА ЧЕМПИОНАДЫ

Венгрияның Дебрецен хоорайда Европаның шыдыраага команда аайы-биле чемпионазы эгелээн. Ында эр улустуң 48, хөрээжеңнериң 38 командазы киржип турар. Россияның командазын делегей чемпиону Гарри Каспаров баштаан, ону эр командаларның аразында эң шыырааа деп санап турар. А хөрээжеңнер командазынга хамаарыштыр грузин команда бирги черге үнери чайлаш чок деп даап турар.

Россияның командазында Г. Каспаровтан ангыда, Евгений Бареев, Владимир Крамник, Алексей Дреев база Алексей Выжманавин олар бар. Украинаның командазын делегейде база бир сураглыг эпарган шыдыраачы Василий Иванчук баштаан.

РосИТА—СЧТА.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Орнажып тур бис

ЧЕДИ (7) ХУУЖУДУЛГА ЧЕГИ-БИЛЕ 3 АЗЫ 4 ӨРЭЭЛДИГ ХУУЖУТКАН ИЗИГ, СООК - СУГЛУГ БАЖЫҢНЫ ОРНАП АП ТУР БИС, ТЕЛЕФОННУГ БОЛЗА УЛАМ ЭКИ.
КАЙЫ-ДАА ҮЕДЕ 9-78-22 ТЕЛЕФОНЧЕ ДОЛГАП БОЛУР.

ХӨЙУ-ЛЕ — «ШЫН»

Төп солун, сеткүүлдериң чагыдылгазы доозулган-даа болза, республика иштинің болгаш районнар солуннарының чагыдылгазы уламчылавышаан.
Моон мурнунда чылдарның

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУДАР: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чаяа «Шын» солунуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрес.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-24-96; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: Улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргавда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.
Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле луушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дынадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27010. Чагыг № 228.